

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİH BİLİM DALI**

XII-XIII. YÜZYILLARDA AZERBAYCAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN**

**Hazırlayan
Günay BABAYEVA**

Konya- 2020

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Günay Babayeva
	Numarası	134202001002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tezin Adı	XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycan

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

Babayeva

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin	Adı Soyadı	Günay Babayeva
	Numarası	134202001002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/ Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen
	Tezin Adı	XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycan

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycan başlıklı bu çalışma 16/01/2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı Soyadı	Danışman/Üye	İmza
Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN	Danışman	
Doç. Dr. Bekir BİÇER	ÜYE	
Dr. Öğretim Üyesi. Sefer SOLMAZ	ÜYE	

Not: Tezlerde ıslak imzalı suretleri yer almalıdır.

ÖN SÖZ

Coğrafi ve jeopolitik açılardan doğu-batı ve kuzey-güney yönlerinde önemli geçiş yolları üzerinde bulunan Azerbaycan, tarih boyunca farklı kültür ve medeniyetlerin de kavşak noktasında yer almış ve bu medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Tarihi “İpek Yolu” da bu topraklardan geçmektedir. Bölgenin en önemli özelliği birçok farklı etnik gurubu içerisinde barındırmasıdır. Dini yapı olarak da sahip olduğu çeşitlilik bölgeye farklı bir ayrıcalık katmaktadır. İşte bu özel ve önemli konum Azerbaycan’ı tarih boyunca sık sık istila ve işgallerle karşı karşıya bırakmıştır.

Çalışmamızda, Azerbaycan tarihi genel hatlarıyla ele alınmış olsa da esas konu Azerbaycan tarihinin XII.-XIII. yüzyıllardaki durumu, bu dönemin önemli işleri, devlet erkânı, devlet yönetimi, kültürü, sanatı, diğer devletlerle siyasi ilişkileri vs. incelemek amaç edinilmiştir.

Azerbaycan’ın Orta Çağ dönemi çeşitli yönlerden araştırılmasına rağmen bazı hususlar hâlâ tartışma konusu olarak kalmaktadır. XII.-XIII. yüzyıllara dair kaynakların yeterli sayıda olmaması, çeşitli dillerde yazılması, tartışma sebeplerinin başında gelmektedir. Son dönemde yapılan çalışmalardan faydalanıp konuyu bütün hatlarıyla ele almaya çalıştık.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde XII. yüzyılda Azerbaycan’ın siyasi yapısı ele alınmış, mevcut devletler ve onlarla ilgili önemli bilgileri verilmiştir. Atabeyler ve Şirvanşahlar bu dönem için oldukça önemli siyasi konuma sahip devletlerdir. Bu devletlerin diğer devletlerle olan siyasi, ekonomik ilişkileri de ele alınmıştır.

İkinci bölümde XIII. yüzyılda Azerbaycan’ın siyasi yapısı ve Altın Orda Devleti’nin yönetimine geçmesi ve Moğolların Azerbaycan’ı istilasını, onların birinci ve ikinci baskınları temel olarak ele alınmış, ayrıntılı şekilde araştırılmıştır.

Üçüncü bölümde ise XII-XIII. yüzyıllarda Azerbaycan’da kültür ve medeniyet, sosyo-ekonomik yapı ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Öncelikle tez konusunu seçerken bana yardımcı olan, çalışmam esnasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof.Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN’e teşekkür ederim. Çalışmam boyunca yardımlarını esirgemeyen Dr.Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ, Doç.Dr.Bilal DEDEYEV ve bu uzun soluklu çalışmada desteğini hiç esirgemeyen değerli eşim Eldar Zeynalov’a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

KONYA 2020

Günay BABAYEVA

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Günay Babayeva
	Numarası	134202001002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen
	Tezin Adı	XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycan

ÖZET

Bir milletin kültürü, geçmişinden süzülüp gelen maddi ve manevi değerlerin tümü ve zaman içinde kendisine has duyuş, düşünüş, ifade ediş tarzı ile ortaya çıkmaktadır. XII-XIII. yüzyıllar Azerbaycan tarihinde gelişim dönemi olarak bilinmektedir. Bunun sebebi güçlü devletlerin oluşması, sosyo-ekonomi alandaki gelişme, siyasi yapılanma olmuştur.

Azerbaycan topraklarına Türk soylu kabilelerinin akını XI-XII. yüzyıllarda Selçuk Oğuzlarının Azerbaycan'a gelişi ile başlar. Oğuzların yerli Türk kavimleriyle kaynayıp karıştığı bu süreç Azerbaycan Türklerinin etnik gelişmesinin son aşaması olmuştur. XIII. yüzyıldaysa Moğolların terkinde Azerbaycan'a gelen Celair, Tanqıt, Uyğur, Oriyat, Saray, Suqayıt, Küngüt, Curyat, Elet, Alar, Kacar gibi Türk soylu kabileler Azerbaycan'ın etnik tarihini daha da zenginleştirmiştir. Böylece Azerbaycan Türklerinin etnik tarihinin gelişmesi Türk soylu kavimlerin kaynaşması sonucu olmuştur.

XII. yüzyılda Selçuk İmparatorluğu'nun belirlediği emirin yönetime geçmesiyle Azerbaycan tarihinde önemli yere sahip Azerbaycan Atabeyler Devleti kurulmuştur. Bu devletin kurulmasıyla birçok alanlarda yükseliş dönemi başlamıştır. Aynı zamanda bilim ve mimarinin gelişimi de bu döneme tesadüf etmektedir. XIII. yüzyılda Moğolların baskını başlamıştır. Moğollar ülkenin gerilemesine ve çöküşün oluşmasına neden olmuşlardır. Bundan sonra Azerbaycan İlhanlılar Devleti'nin yönetimine girmiştir. Bu esnada adliye, ordu yönetimi, posta gibi önemli alanlar yeniden yapılandırılmıştır.

Bu çalışmada temel kaynaklar ve araştırma eserlerden hareketle, XII.-XIII. yüzyıllarda Azerbaycan'ın siyasi yapısı, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atabeyler Devleti, Şirvanşahlar Devleti, İlhanlılar Devleti, Şemseddin İldeniz, Meraga Rasathanesi

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Günay Babayeva
	Numarası	134202001002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen
	Tezin İngilizce Adı	XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycan

SUMMARY

The culture of a nation emerges with all the material and spiritual values that have fallen from its past and its own sense, thought and expression style. XII-XIII. centuries in the history of Azerbaijan was known as the period of development. The reason for this was the formation of strong states, in the development socio-economic field and the political structuring.

The influx of Turkish noble tribes to the territory of Azerbaijan it starts with the arrival of Seljuk Oghuz in Azerbaijan in XI-XII centuries. Turkish noble tribes such as Celair, Tanqıt, Uyghur, Oriyat, Saray, Suqayıt, Kungut, Curyat, Elet, Alar, Kacar, which came to Azerbaijan in the composition of the Mongols, further enriched the ethnic history of Azerbaijan. Thus, the development of the ethnic history of Azerbaijani Turks was the result of the fusion of Turkish noble tribes.

Arrân region XII. century, the order of the Seljuk Empire was established by the administration of Azerbaijan Atabeyler State, which has an important place in the history of Azerbaijan was established. With the establishment of this state, the period of ascension began in many areas. The development of science and architecture also coincides with this period. XIII. century began to raid the Mongols. The Mongols who raided three times caused the country to decline and collapse. After that, Azerbaijan came under the rule of the Ilkhanians. In the meantime, important areas such as the judiciary, army administration and mail were restructured.

In this study, basic sources and research works, XII.-XIII. century, the political structure of Azerbaijan, cultural, socio-economic, architectural and other applications were compiled.

Key Words: Atabeyler State, Shirvanshahs State, Ilkhans State, Şemseddin İldeniz, Meraga Observatory

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale, adı geçen madde
a.g.t.	: adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
Fak.	: Fakülte
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: sayfa
S.	: Sayı
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
yay.	: yayınları, yayınlayan

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	ii
Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
I. Konunun Amacı	1
II. Konunun Önemi	1
III. Konunun Sınırlılıkları	1
IV. Kaynaklar ve Araştırmalar	2
A. Kaynaklar	2
1) Câmi'ü't-tevârîh	2
2) el-Kâmil fi't-Tarih	3
3) Târîh-i Güzîde	3
B. Araştırmalar	4
1) Azerbaycan Tarihi	4
2) Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225)	4
I. BÖLÜM	5
I. XII. YÜZYILDA AZERBAYCAN'IN SİYASİ YAPISI	5
A. Selçukluların Azerbaycan'ı Fethi	5
1. Çağrı Bey	5
2. Tuğrul Bey	6
3. Alparslan	7

4. Melikşah	8
B. Azerbaycan Atabeyleri Devletinin Kurulması (1136-1225).....	10
B. 1. Azerbaycan Atabeylerinin Siyasi Yapısı ve Yönetimi.....	14
B. 2. Azerbaycan Atabeylerinin Güçlenmesi.....	16
B. 3. Cihân Pehlivân'ın Ölümü ve Azerbaycan Atabeyliği'nin Zaafa Uğraması.....	18
C. XII-XIII. Yüzyılın İlk Yarısında Azerbaycanda Kurulan Şirvanşahlar Devleti.....	21
C. 1. Devletin Kurulması.....	21
2. Şirvanşah Yöneticileri.....	23
a. I Ferîburz b. Sallar (1064-1096)	23
b. II Menucihr b. I Ferîburz (1096-1106)	26
c. I Efridun b. I Ferîburz (1107-1120)	26
d. III Menucihr b. I Efridun (1120-1160)	27
e. II Efridun b. III Menucihr (1160-1161)	28
f. I Ahsitan b. III Menucihr (1161-1196)	28
g. I Şahenşah b. III Menucihr (1196-1204)	29
h. I Gerşesb b. I Ferruhzad (1204-1225)	30
D. Hârizmşahlar.....	30
1. Kutbüddin Muhammed (1097-1128)	30
2. Atsız ibn Muhammed (1128)	31
3. İlarıslan (1156)	31
4. Alaeddin Tekiş (1172).....	32
5. Alaeddin Muhammed (1200).....	33
6. Celâleddin Mengübertî	33
E. Celâleddin Mengübertî'nin Azerbaycan'a Baskını.....	34
II. BÖLÜM	36
XIII. YÜZYILDA AZERBAYCAN'IN SİYASİ YAPISI.....	36

A. Moğolların Azerbaycan'ı İstilasını.....	36
B. Altın Orda Devleti'nin Kuruluşu ve Azerbaycan.....	37
III. Moğolların İkinci Baskını ve Azerbaycan'ın İşgali (1231).....	39
1. Azerbaycan'da İlhanlı Hâkimiyeti.....	41
2. Azerbaycan'da Hülâgû Han Dönemi.....	42
3. Azerbaycan'da Abaka Han Dönemi.....	44
3.a. Abaka Han ile Berke Han'ın Siyasi Münasebetleri.....	45
4. Azerbaycan'da Gazan Han Dönemi.....	47
5. Moğol İstilasının Sonuçları.....	49
III. BÖLÜM.....	51
AZERBAJCAN'DA SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPI	51
I. Sosyo-Ekonomik Yapı.....	51
A. ŞEHİRLER.....	51
1. Gence.....	52
2. Nahçıvan.....	54
3. Tebriz.....	55
4. Erdebil.....	56
5. Urmiye	59
6. Hoy.....	59
7. Meraga.....	60
B. EKONOMİK DURUM.....	65
1. Tarım.....	65
2. Hayvancılık.....	67
3. Zanaatkarlık ve Esnaflar	67
a. Çömlekçilik.....	68
b. Demircilik.....	69

c. Halıcılık.....	70
4. Vergi sistemi.....	71
C. KÜLTÜREL YAPI	73
1. Mimari Yapıtlar	73
SONUÇ.....	76
KAYNAKÇA.....	78
EKLER.....	91

GİRİŞ

I. Konunun Amacı

Bu çalışmamın amacı Azerbaycan bölgesinin jeopolitik önemi, stratejik konumu ile etnik, coğrafi, tarihi, kültürel, politik, yapısını incelemektir. Bilindiği üzere Azerbaycan Türkleri Anadolu Türklerinden sonra dünyanın ikinci büyük Türk halkı olarak kabul edilmektedir. Azerbaycan Türkleri Altay halkları Türk grubunun Oğuz koluna mensupturlar ve konuştukları dil Azerbaycan Türkçesidir. Konumuzun amacı günümüzde Azerbaycan toprakları olarak bilinen bu coğrafyadaki XII.-XIII. yüzyıllarda kurulan devletleri, onların siyasi ilişkilerini, Moğol istilas ve Moğollarla mücadele sonrası ortaya çıkan sonuçları ele almak ve yapılan araştırmaları incelemektir. Bunun yanısıra dönemin bilim adamları, eğitim durumu, mimarisi detaylı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

II. Konunun Önemi

Yukarıdaki çerçevede çizilen esaslar dâhilinde, bu konunun önemi: XII-XIII. yüzyıllarda Azerbaycan'da kurulan devletlerin sosyo-ekonomik, jeopolitik durumunu göstermek; Atabeyler ve Şirvanşahlar Devleti'nin siyasi yapısı ve diğer devletlerle olan ilişkilerini izah etmek; Azerbaycan'a Moğollar'ın baskını ve ortaya çıkan sonuçları belirtmek, son olarak da etnik ve nüfuz mücadelesinin etkilerini ve yansımalarını ortaya koymaktır.

III. Konunun Sınırlılıkları

Araştırmanın zaman açısından sınırları genel olarak XII.-XIII. yüzyıllardaki olayları, mevcut devletleri kapsamaktadır. Bu dönem içerisinde Selçukluların bölgeye gelmesiyle oluşan siyasi ve ekonomik durum, Moğolların baskı ve zulümleri, mevcut devletlerin siyasi yapısı, sonraki dönemde sistemli bir dinî anlayışın ortaya konulması ve gelinen süreç anlatılacaktır. Bu süre zarfında oluşan diğer konulara da kısaca değinilecektir. Dönemin mimari yapıları, simge ve motifleri ve bu simgelerin geldiği anlamlar araştırılacaktır.

Coğrafi açıdan o dönemin sınırları, kuzeyde Derbent, güneyde Huzistan, doğuda Hârizm bölgesi, batıda ise Irak ve Suriye bölgelerini kapsıyordu. Fakat XII.-XIII. yüzyıllardaki

yerleşimin tarihi coğrafyasının günümüzde bile sınırları tam olarak çizilemediğinden, tam bir kalıp içerisine sokmak imkânsızdır. Genel hatlarıyla Azerbaycan coğrafyası çalışma sahamızı oluşturmaktadır.

IV. Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalıştığımız dönemle ilgili Azerbaycan Türkçesiyle olan yazılı kaynakların kısıtlı olması sebebiyle Türkiye Türkçesi ve Arapça kaynaklar taranmış ve konu ile ilgili makale ve tez çalışmaları da incelenmiştir. Konuda öncelikle Azerbaycan'ın genel tarihi ve etnik, ekonomik, siyasi ve kültürel yapısı anlatılmıştır. Bununla birlikte kaynaklara dayanarak çalışmanın ana bahsi olan XII.-XIII. yüzyıllarda Azerbaycan'ın siyasi yapısı diğer ülkelerle ekonomik ilişkileri de ele alınmaya çalışılmıştır.

A. Kaynaklar

1) *Câmi'u't-Tevârih*

Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, bu eserini İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın isteği üzerine yazmaya başlamıştır. Eserin bazı bölümleri Farsça, bazıları Moğolca yazılmış, daha sonra Arapçaya çevrilmiştir. İki ayrı versiyonu bulunan eserin 1306-1307 yıllarında tamamlanan birinci versiyonu üç cilt, 1310'da tamamlanan ikinci versiyonu ise dört cilt olarak düzenlenmiştir¹. Bu eserde aynı zamanda Moğollarla ilgili bilgiler de mevcuttur. Bunun kanıtı büyük Moğol hanının İlhanlı sarayındaki temsilcisinin verdiği bilgilerdir. Yazılanların doğruluğunu tahkik için de başka bilginlerden faydalanılmış, yapılan düzeltmeler ve açıklamalar esere eklenmiştir. Bu eserden yola çıkılarak çalışmada Moğolların baskınlarıyla ilgili bilgiler verilmiş, İlhanlı Devlet yönetimi, siyasi ilişkiler ve yapılan reformlar detaylı şekilde ortaya konulmuştur.

---

¹ Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih*, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1960.

2) *el-Kâmil fi't-Târih*

Kaynak olarak kullandığımız Arapça eser, el-Kâmil fi't-Târih'tir. İbnü'l Esîr el-Cezerî'nin bu meşhur kitabı insanlığın yaratılışından 1230 yılına kadar geçen dünya olaylarını içeren genel bir tarih kitabıdır. Yazar, tarihin önemi ve gerekliliğine dair görüşlerini ortaya koyduğu bu kitapta Batı İslam dünyasına dair bilgilere de değinmiştir. Çalışmamızda Moğolların baskınları ve sonrasındaki olayları da ele aldığımızdan bu eser önemli bilgilere ulaşmamızda büyük etken olmuştur. Her senesi ayrı bir bölüm halinde kronolojik olarak sunulan bu eserde aynı zamanda döneme dair o yıl içinde vefat eden ünlü devlet adamları ve âlimlerin isimleri de zikr edilmektedir. Çalışmamızda XII-XIII. yüzyıllardaki bilim adamları ve onların çalışmalarıyla ilgili bilgilere bu eser sayesinde ulaşılmıştır. el-Kâmil Türk tarihi, özellikle Selçuklular, Moğol istilâsı gibi olayları anlatan akla ilk gelen eserlerdendir Tarih boyunca yazılan birçok kitapta ve günümüzde yapılan pek çok araştırmada el-Kâmil fi't-Târih'in izleri görülmektedir ².

3) *Târih-i Güzîde*

İranlı tarihçi ve coğrafyacı, aynı zamanda şair olan Hamdullâh bin Ebî Bekr bin Ahmed bin Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî Târih-i Güzîde eserini yazmıştır ³. Farsça yazdığı bu eseri Vezir Gıyâseddin Muhammed'e takdim etmiştir. Hamdullah Kazvînî'nin yaşadığı dönemle ilgili değerli bilgileri ihtiva etmiş bu eserde özellikle İlhanlı tarihiyle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Bunun yanı sıra eserde Atabegler Devleti, Hârizmşahlar hakkında da bilgiler mevcut. Selçuklularla ilgili detaylı bilgilerin bölüm şeklinde yer aldığı bu eser kaynak olarak çok önemli bir yere sahip. Büyük Selçukluların etnik kökeni, şecereleri, yerleştikleri yerler hakkında bilgiler verilmektedir. Çalışmamızdaki Selçuklular ve Kafkasya konusunda bu eserden yararlanılmış, önemli bilgiler edinilmiştir.

---

² İbnü'l Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. III, çev. Abdullah Köşe, İstanbul 1989.

³ Hamdullâh bin Ebî Bekr bin Ahmed bin Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, çev. Vagif Piriyevev, Bakü 2003.

B. Araştırmalar

1) Azerbaycan Tarihi

Bu bir kaynak değil çalışma eseridir. Yedi ciltten oluşan, Eski ağlardan XX. yuzyıla kadarki dönemi kapsayan Azerbaycan Tarihi eseridir. Ansiklopedik özelliğe sahip bu eserin II. ve III. cildinde Azerbaycan Orta ağ Dönemi ele alınmıştır. Bu eser bir komisyon çalışmasıdır ⁴.

Çalışmamızdaki Moğollar, ekonomik ve siyasi yapıyla ilgili bilgiler detaylı şekilde ortaya konulmuştur.

2) Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225)

Atabeyler Devletiyle ilgili çalışmaların geneli Ziya Bünyadov'un yaptığı çalışmalardır. O bir tek bu konuda değil genel Azerbaycan tarihiyle ilgili derin bilgiye sahip tarihi olmuştur. Yazmış olduğu *Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225)* ⁵ isimli kitapta Atabeyler Devleti'nin kurulduğu bölge, devlet yönetimi, komşu ülkelerle siyasi ve ekonomi ilişkiler vs. incelenmiştir.

Çalışmada kullanılan diğer önemli araştırma eserler ise Sara Aşurbeyli'nin *şirvanşahlar Devleti VI-XVI. yüzyıllar* ⁶ ile Seyitağa Onullahi'nin *XIII-XVII. Yüzyıllarda Tebriz şehrinin Tarihi'dir* ⁷. Çalışmamızda bu eserden şirvanşahlar Devleti'nin kurulması, şirvanşah Yöneticileriyle ilgili kısımlardan faydalanılmıştır. Seyitağa Onullahi de bu eserinde XII.-XIII. Yüzyılda Tebriz şehriyle ilgili önemli bilgileri bize aktarmaktadır. Bu eserden de çalışmamızın Tebriz şehri ve dönemin medreseleri hakkındaki bilgilerinden faydalanılmıştır.

---

⁴ *Azerbaycan Tarihi*, haz. Komisyon, Bakü 2007.

⁵ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti(1136-1225-li yıllar)*, Bakü 2007.

⁶ Sara Aşurbeyli, *şirvanşahlar Devleti VI-XVI.yüzyıllar*, Bakü 2006.

⁷ Seyitağa Onullahi, *XIII-XVII. yüzyıllarda Tebriz şehrinin tarihi*, Bakü 1982.

I. BÖLÜM

I. XII. YÜZYILDA AZERBAJCAN'IN SİYASİ YAPISI

A. Selçukluların Azerbaycan'ı Fethi

Azerbaycan tarihinde Türk dönemiyle ilgili bilgiler fazlasıyla bulunmaktadır ve bu kuşkusuz Azerbaycan tarihçiliğine de yansımıştır. XII. yüzyıl Azerbaycan'ın siyasi yapısının oluştuğu, Azerbaycan Türklerinin kaderinin diğer Türk topluluk ve devletleriyle yakından bağlantılı olduğu bir dönemdir.

Selçuklu dönemi Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Çünkü Selçuklu dönemi Azerbaycan'da Türk kimliğinin kanıtlanması safhasını oluşturmaktadır. Gerek etnik, gerekse de dil bakımından “Azerbaycan'ın tam bir Türk yurdu” olma süreci bu dönemdedir. Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmayı başardılar. Bu devlet kendinden sonra gelen tüm Türk devletlerine temel olmuş, onları etkilemiştir⁸. Selçuklular XI.-XIII. yüzyıllarda önemli aşama teşkil eden birçok olaylara imza atmıştır. Bunlar arasında 19 Ağustos 1071'de Malazgirt'te yapılan savaş önemli bir yer tutmaktadır. Bu savaştan sonra Kafkasya'nın yönetimi Selçukluların eline geçmiştir. Hunların, Göktürklerin, Hazarların aksine, Kafkasya'yı güneyden kuzeye doğru fetheden ilk Türk Devleti de Selçuklular olmuştur.

1. Çağrı Bey

Selçuklular, Kafkasya'ya Anadolu ve İran'dan girdiler. Selçukluların henüz “yabgu”⁹lukla yönetildiği dönemde Çağrı Bey, üç bin kişilik bir süvari birliğiyle Gazne Devleti topraklarını aşarak Doğu Anadolu'ya ulaştı. Buradan Tiflis'e kadar keşif hareketi yaparak Ermeni ve Gürcü kuvvetlerini yendi. Bölgenin otlak ve yaylaklarını inceleyerek, gerekli olan, siyasi, etnik, kültürel ve askeri bilgileri toplayarak geri döndü¹⁰. Daha sonra Çağrı Bey Gürcülerin oturdukları Nahçıvan taraflarına yürüdü. Bizans'ın Gürcü asıllı kumandanı Liparit'in savaşa cesaret edememesi üzerine Çağrı

⁸ Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 29.

⁹ **Yabgu**, Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinde kağandan sonra gelen en üst düzeydeki yöneticinin unvanı. (Detaylı bilgi için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, Hüseyin Salman, “Yabgu”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s.170-171).

¹⁰ Turan Can, “Selçuklular”, *Turan İlim Fikir ve Medeniyet Dergisi*, S. 32, İstanbul 2017, s. 33.

Bey bütün bölgeyi kolayca hâkimiyeti altına aldı. Daha sonra Duvin şehrinin güneyindeki Nig bölgesine yürüyerek kendilerine karşı koymaya çalışan Bizans kumandanı Vasak Pahlavuni'nin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Hatta bu kumandan bozgun sırasında kaçarken Türk askerleri tarafından öldürüldü. Böylece Çağrı Bey, Nig bölgesini istilâ etti¹¹. Netice itibariyle Çağrı Bey, ileride yurt edinilmesi maksadıyla, başarıyla tamamladığı bu keşif seferi sonunda yol boyunca aldığı takviyelerle birlikte ancak 5000-6000 atlıyı bulan ve o devir için dahi küçük sayılabilen bir Türk kuvvetini Bizans'ın Doğu Anadolu'daki kuvvetlerinin durduramayacak bir derecede olduğunu böylece bizzat tesbit etmiş oldu. Çağrı Bey Arslan Câzib'in takibinden maharetle sıyrıldı ve Azerbaycan-Horasan üzerinden Mâverâünnehir'e dönüp kardeşi Tuğrul Bey'in yanına gitti (1021). Yaptığı keşif seferi hakkında ona bilgi verirken, "Biz buradaki çok güçlü Karahanlı ve Gazneli devletleriyle mücadele edemeyiz, ancak Horasan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gidip oralarda hükümlan olabiliriz; zira oralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım" diyerek onu batı yönüne harekete teşvik etti¹².

2. Tuğrul Bey

Nesâ'da kazandıkları zafer Tuğrul ve Çağrı beylerin Horasan'da bir devlet kurabilecekleri düşüncesini güçlendirdi. Bu sebeple yeniden akınlara başladılar. Selçuklu akınlarnı önlemek isteyen Gazneliler'le Serahs yakınlarında Talhâb mevkiinde yapılan savaşta yine galip gelince (Mayıs 1038) Horasan'ın bir kısmını işgal ettiler ve kendilerine hükümdar gözüyle bakmaya başladılar¹³.

Tuğrul Bey Haziran 1050'de Büveyhîler'in egemenliğindeki İsfahan'ı kuşattı ve bir yıl sonra şehre girdi. İsfahan'ı bir süre başşehir edindi, fakat aynı yıl tekrar Rey şehrini merkez yaptı. 1054'te Tebriz'e gitti, Azerbaycan Hükümdarı Ebû Mansûr Vehsûdân hutbeyi onun adına okuttu. Tuğrul Bey, Van gölü havzasındaki Bargiri'yi aldıktan sonra Malazgirt'i kuşattı; büyük çaba gösterilmesine rağmen müstahkem şehir fethedilemedi. Tuğrul Bey kışın gelmesi üzerine muhasarayı kaldırıp Azerbaycan'a döndü. Gence önlerinde Şeddâdîler itaat arzetti¹⁴.

---

¹¹ Mükrimin Halil Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, C. III, İstanbul 1977, s. 324-328.

¹² Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 83-86.

¹³ Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi' u't-tevârih*, C. III, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 12-13.

¹⁴ Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 344-346.

3. Alp Arslan

Henüz küçük yaşta iken, babası Çağrı Bey'in hastalanması üzerine idareyi ele alarak Gazneli taarruzlarını durdurması, yine babasının sağlığında Karahanlılar'a (1049) ve Gazneliler'e karşı (1058) zaferler kazanması, zaten Çağrı Bey'in son yıllarında veliaht sıfatıyla fiilen yönettiği Horasan Selçuklu Devleti'nde ve hatta bütün Selçuklu topraklarında büyük bir itibar kazanmasına yol açmıştı. Bu sebeple Çağrı Bey'in Receb Ağustos 1059'da ölümü üzerine Horasan meliki olduğu zaman hânedanın diğer mensupları arasından itiraz eden çıkmamış, ayrıca onun tutum ve davranışlarından ileride Selçuklu sultanlığı için de kuvvetli bir aday olacağı anlaşılmıştı¹⁵. Alparslan'ın Rey'de tahta çıkmasından ve adına hutbe okutup sikke kestirmesinden sonra saltanatı, Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından da mûtat törenlerle tasdik ve ilân edildi. Alparslan, Rey'e girmesini takip eden iki ay içinde idarî işlerle ve ordunun hazırlıklarıyla meşgul olarak Şubat 1064'te "Rum gazâsı" adı verilen batı seferine çıktı. Alparslan hükümdarlığı süresince devletin batı yönüne daha çok önem vermiş, batıda fetih, doğuda ise genellikle asayiş temin amacıyla harekâtta bulunmuştur. Bunun başlıca sebebi, babası Çağrı Bey'in kırk beş yıl önce Bizans topraklarına yaptığı akınlar sırasında keşfedilen Doğu Anadolu yaylalarının Türkmenler için en uygun yerleşme alanı olarak görülmesidir¹⁶. Alparslan, çocukları arasında en fazla sevdiği Melikşah ile Horasan'dan getirdiği eski veziri Nizâmülmülk de beraberinde olarak Rey'den Azerbaycan'a hareket etti ve ordusu yolda, sefer halinde bulunan Türkmen reisi Tuğtegin tarafından da takviye edildi. Melikşah ile Nizâmülmülk'ün emrine verilen kuvvetler Aras'ın kuzeyindeki müstahkem yerleri zaptederken Gürcistan'a giren Alparslan'ın kumandasındaki ordu da Kür ırmağının çevirdiği Trialet'e, oradan Kvelis-Kür'e, sonra Şavşat yolundan Taik yöresine ve Gürcü kralının kaçması üzerine de Çıldır gölünün kuzeyindeki Ahılkelek'e kadar ulaşarak pek çok şehir ve kaleyi fethetti. Kafkasya seferi devam ederken Karahanlı Hükümdarı İbrâhim Han'ın ölmesi ve oğulları arasında başlayan taht kavgalarının Selçuklu menfaatlerine hâle verecek duruma gelmesi üzerine Alparslan ülkesine dönmek zorunda kaldı¹⁷. Alparslan'ın her iki Kafkasya Doğu Anadolu seferini de yarım bırakmış olmasına rağmen Türklerin Anadolu'daki ilerlemeleri devam ediyordu. Anadolu'da ilerleyen bu

---

¹⁵ Mükrimin Halil Yinanç, *Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 57-63.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 526-530.

¹⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1965, s. 97-110.

Türkler, Tuğrul Bey zamanından beri Anadolu'ya yöneltilen Türkmen aşiretleri ile Tuğrul Bey'in ölümü üzerine meydana gelen taht kavgaları ve isyanlar sırasında taraftarlarıyla birlikte Alparslan'dan kaçan bazı kumandan ve şehzadelerdi. Malazgirt ovasında cereyan eden meydan savaşı gerçekten son sözün söylendiği bir savaş olmuş, Selçukluların elde ettiği büyük zafer Türklere Anadolu kapılarını açarak dünya tarihinin geleceğine tesir etmiştir ¹⁸.

4. Melikşah

Daha küçük yaşta iken babası Alparslan ona özel ilgi ve ihtimam gösterdi ve Gürcistan seferine çıkarken oğlunu da yanında götürdü. 1066'da düzenlediği törende Melikşah'ı veliaht ilân etti. Alparslan, gâşiyesini omuzuna alıp at üzerindeki Melikşah'ın önünde yürümek suretiyle onu müstakbel sultan olarak tanıdığını gösterdi ve bütün ülke topraklarında veliaht sıfatıyla adına hutbe okunmasını istedi ¹⁹. Melikşah'ın genç yaşta Selçuklu tahtına çıkmasını fırsat bilen Karahanlılar ve Gazneliler, Selçuklu hâkimiyetindeki topraklara saldırmaya başladıkları gibi bazı hânedan mensupları da Selçuklu tahtında hak iddia ederek ayaklandılar. Batı Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülk Nasr b. İbrâhim, Tirmiz ve Belh'i ele geçirip kendi adına hutbe okuttu. Melikşah tahta çıktığında Anadolu'daki fetih harekâtı başta Kutalmışoğulları, Emîr Tutak ve Artuk Bey olmak üzere birçok Türkmen beyi tarafından sürdürülmekteydi. Sultan Melikşah 1076 yılında Kafkasya seferine çıktı, Duvin ile Gence'yi Şeddâdî Emîri III. Fadlûn'dan alıp Savtegin'i buraya vali tayin etti. Mahallî hükümdarlar Melikşah'ı metbû tanıdıklarını bildirdiler. Gence yöresi doğrudan merkeze bağlandı. Melikşah, Azerbaycan genel valisi Kutbüddin İsmâil b. Alpsungur Yâkütî'yi Arrân ve Kafkasya'nın idaresiyle görevlendirdi²⁰. Sultan Melikşah devrinin en önemli olaylarından biri de Hasan Sabbâh'ın Alamut'u işgal ederek orada bir Nizârî-İsmâilî devleti kurmasıdır (1090). Melikşah, kendisinden sonra da Büyük Selçuklu Devleti'ni uzun süre meşgul eden Bâtınîler'le mücadeleyi bir devlet politikası haline getirmiştir. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanması üzerine taht varisleri arasında başlayan kavga, Kafkasya üzerinde de cereyan etti. Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk sultan oldu, ikinci oğlu Muhammed Tapar Azerbaycan, el-Cezire ve Diyarbakır'ın meliki olmuştur. Üçüncü

---

¹⁸ Kafesoğlu, *a.g.m.* s. 528.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 2016, s.76-80.

²⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, C. VII, İstanbul 1953, s. 665-673.

oğlu Sancar da Horasan'a melik tayin edilmiştir²¹. 1093'te yönetime geçen Berkyaruk'un kardeşi Gence meliki Muhammed Tapar tahta geçmek için isyan çıkardı. Berkyaruk, Muhammed Tapar'ı 4 defa bozguna uğrattı. Ancak daha fazla kan akmasını istemediğinden 1104'te kardeşini barışa ikna etti²². Böylece Azerbaycan'da Sefidrud sınır olmak üzere, Kafkasya'dan Suriye'ye kadar olan bölgenin sultanlığı Muhammed Tapar'a bırakıldı. Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, yerine küçük yaştaki oğlu Mahmud getirildi. 1119 yılında Horasan'dan Anadolu ve Suriye'ye kadar olan topraklar, Azerbaycan, Hemedan, İsfahan, Irak arazileri Sultan Mahmud'a ıkta gibi verilmiştir²³. Fakat Mahmud, elindeki arazileri de yönetmeyi becerememiştir. Onun genç ve tecrübesiz olmasından faydalanan sultan Sancar, kendi adamlarına Mahmud'un veziri, başkomutanı, hatta divan başçısı görevlerini vermiştir. Sancar'ın ve Mahmud'un adlarının beraber yazıldığı sikkeler dönemimize kadar gelmiştir²⁴.

Kafkasya'da mücadeleler devam ederken Anadolu'da da Mengücek, Saltuk ve Artuklu Beyliği'nin güçlendiği ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulduğu ve geliştiği bir dönemdir. Satuklu Beyliği özellikle Azerbaycan ve Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan akınları engellemektedir. Aynı zamanda Gürcü kraliçesi Tamara'nın Anadolu'ya seferlerini Saltuklular Artuklularla beraber engelliyordu. Özellikle Anadolu Selçuklu Sultanı II. Rukneddin Süleyman Şah'ın Doğu Seferi (Gürcü) bu konuyla alakalıdır. Gürcülerin Anadolu ve Azerbaycan'a istilalarını önlemektedir. Bu sefer Saltuklu Beyliği'nin yıkılışıyla bitmiş Anadolu Selçuklu Devleti sınırlarını Nahçıvan'a kadar dayamıştı. Bu durum Gürcülerin seferlerini bir nebze kesmiştir²⁵. Daha sonra bu bölge Selçuklu meliki Kutbeddin Tuğrul Şah ve oğullarının eline geçmiştir. Bölgede Selçuklu sülalesi Azerbaycandan gelen göçleri koordine etmiş, ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Tabi bu durum Harizmşah Celaleddin'in Azerbaycan'a gelişine kadar devam etmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad, Harizmşahı Yassı Çemende yendikten

---

²¹ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 229.

²² Can, *a.g.m.*, s. 46.

²³ Hüseyin Alyarı, *Azerbaycan Atabeyleri, İldeniz Öğulları (1146-1225)*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1966, s. 138.

²⁴ Marrie Brosset, *Anonim Gürcü Vekayinâmesi, Gürcistan Tarihi III, Selçuklular Kısmı (1015-1212)* çev. H.D. Andreasyan, Ankara 2003, s. 126

²⁵ Selim Kaya, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, İstanbul 2006, s. 65.

sonra durum tamamen farklı mecraya geçmiştir. Özellikle de Azerbaycanda Moğol akınları başlamıştır²⁶.

B. Azerbaycan Atabeyleri Devletinin Kurulması (1136-1225)

Selçukluların çökmesiyle yeni devletlerin oluşumu başladı. Bu devletin kurucuları Selçuklu emirleriydi. Bu emirler genelde Selçuklu şehzadelerinin “atabey”i (yani hükümdar-ata) idiler. Zaman ilerledikçe bu atabeyler güçlendiler. Kendi adlarına para bastırıp hutbe okutular²⁷.

1136 yılında Sultan Mesud, Arrân’ın yönetimini Atabey Şemseddin İldeniz’e verdi. Berde’de karargâhı olan Şemseddin kısa bir zaman içerisinde tüm Azerbaycan’ı yönetti. Kaynaklardaki bilgilerden anlaşılıyor ki, Şemseddin İldeniz Sultan II. Tuğrul’un döneminde (1132-1135) vezirin köle olarak satın aldığı, becerisi sayesinde saray mutfağının üst kademesine kadar yükselen biriydi. O, sultanın eşi Mümine Hatun’un saygısını kazanmıştı. Her zaman bu hatunun tavsiyelerine uyan Şemseddin, daima Sultan’a bağlı olmuş emirlik derecesine kadar yükselmişti. O, Sultan II. Tuğrul’un oğlu Arslanşah’ın atabeyi tayin edilmişti²⁸.

II. Tuğrul’un ölümünden sonra yönetime geçmiş yeni sultan Mesud, İldeniz’i merhum Sultan’ın dul eşi Mümine Hatun’la evlendirdi. Bu izdivaçtan iki erkek, bir kız çocukları dünyaya geldi. Şemseddin Azerbaycan’da yönetimi eline aldı ve Türkmenlerin isyan çıkararak asilerini bastırdı²⁹. 1160 yılında emirlerin suikast sonucu devirdikleri Süleymanşah tahta üvey oğlu Arslanşah’ı çıkarmıştır. Atabey Şemseddin İldeniz, Irak Sultanlığı tahtının gerçek sahibi olmuştur. Yönetimi altındaki devletlerin güçlenmesini istemeyen halife el-Müstencit (1160-1170) Arslanşah’ı sultan olarak tanımamıştır. Vezir ibn Hübeyre bu işte önemli yere sahiptir. O, sultanlığın diğer emirlerini İldeniz’e ve Arslanşah’a karşı olmaya tahrik etmiştir. Emirlerin hazırladığı suikasti duyan İldeniz, kendi rakiplerini teker teker aradan kaldırmak için planlar yapmıştır³⁰. 1161 yılının Ağustos ayında Merâğa yöneticisi Arslan Aba ibn Aksungur el-Ahmedili’nin sarayına

---

²⁶ Emine Uyumaz, *Selçuklunun Ulu Sultanı Alâeddin Keykubad*, İstanbul 2019, s. 43.

²⁷ Kayhan, *a.g.e.*, s. 312-313.

²⁸ Ziya Bünyadov, *Atabeyler Devleti (1136-1225)*, Bakü 2007, s. 43.

²⁹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1994, s. 68.

³⁰ Alyari, *a.g.t.*, s. 167.

sıgınmış Muhammed ibn Mahmud'un oğlu şehzade Mahmudşah'ın taraftarlarını Hemedan yakınlarında hezimete uğrattı. Rey, İldeniz tarafından alındı ve ikta olarak Rey yöneticisi İnanç'ın kızıyla evlenen Cihân Pehlivân'a verildi. Kısa bir zaman sonra Kazvin yöneticisi Ali Argun, mağlup edildi ve Kazvin bölgesi sultan mülklerine katıldı ³¹.

İldeniz'in son düşmanı, Arslanşah'ın yüksek yönetimini kabul etmeyen Fars yöneticisi Sungur bin Mesud, 1161 yılında vefat etti. Onun yerine geçen Zengi bin Mesud (1162-1175) 1162 yılında Sultan'dan ve Atabey İldeniz'den vasallığı kabul etti ve onların adına paralar bastırdı. Aynı yıl Atabey İldeniz, Erdebil vilayetini aldı ve o bölgeyi oğlu Cihân Pehlivân'ın mülklerine ekledi ³².

1163 yılında Nîşâbur, Kumis ve Mazendaran vilayetlerinin de yönetimi Atabeylerin eline geçti. 1167 yılında İldeniz kendi elçisini Musul'a gönderip adına hutbe okutmasını, para bastırılmasını, belirlenmiş meblağda verginin atabey hazinesine gönderilmesini talep etti. İldeniz'in bu talepleri kabul edildi ve Musul'da, ona komşu olan Diyarbakır ve el-Cezire vilayetlerinde Sultan Arslanşah'ın adına hutbeler okundu³³. 1168 yılında Kirman vilayeti de Atabeylerin yönetimine girdi. İldeniz kendi mevkisini kullanarak sülale mülklerini artırmaya çalışıyordu. O, Kafkas dağlarından Fars Körfezi'ne kadar uzanan büyük araziye kendi yönetimi altına almayı başardı. Bağdat ve etrafı istisna tüm ülkeler İldeniz'in yönetimi altına girdi. O, Azerbaycan, Arrân, Şirvan, Hemedan, Gilan, Mezandaran, İsfahan ve Rey vilayetlerinin sahibiydi. İldeniz'in vasalları olan Musul, Kirman ve Fars Atabeyleri, Şirvan, Huzistan, Hilat, Arzen, Rum ve Merâğa hâkimleri onun adını (halife ve sultandan sonra) hutbelerde okutuyor, adına para bastırıyorlardı. Böylece İldeniz, güçlü rakiplerini sadece kendi yönetimi altına almakla yetinmeyip aynı zamanda iç çekişmelere de son vermişti. İldeniz'in yürüttüğü politika sayesinde emirler mülklerini çoğaltmak zengin olmak için halka zorluk çıkarmıyor, bu durum doğal olarak halk tarafından rağbetle karşılanıyordu ³⁴.

İldeniz'in kurduğu devletin en güçlü rakipleri Moğol baskınlarına kadarki dönemde Gürcü hükümdarlarıydı. 1161 yılının ağustos ayında ilk kez Gürcü orduları Çar III. Georgi'nin (1156-1184) komutasıyla İldenizler'in yönetimi altındaki araziye baskın düzenlediler. Otuz binlik Gürcü ordusu, Azerbaycan'ın sınırları içerisinde olan Divin

---

³¹ Şikar Kasımov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 2015, s. 139-145.

³² İsmail Memmedov-Cengiz Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 2010, s. 33.

³³ Aliyarlı, *a.g.e.*, s. 65.

³⁴ Bünyadov, *Atabeyler Devleti*, s. 87.

şehrine baskın düzenledi. On binden fazla insanı yağmalayıp, kadınları, çocukları çıplak halde kendi ülkelerine esir olarak götürdüler. Gürcü kadınlarının itirazından sonra esirlerin giysileri kendilerine verildi. Kısa zaman sonra Gence de böyle baskına uğradı³⁵. Gürcüler Gence'den de çok sayıda ganimet elde ettiler. Olayı duyan İldeniz, Hilat, Merâga, Erzen er-Rum hâkimlerini ve başka emirleri Gürcülere karşı birleştirdi. 1163 yılının ocak ayında Atabey İldeniz'in komutasıyla Müslümanların birleşik orduları Gürcüstan'a girdi İldeniz'in ve III. Georgi'nin orduları arasındaki savaş bir ay sürdü. Aynı yılın temmuz ayında emirlerin birleşik güçleri Gürcüler'e karşı ikinci yürüşe başladılar. İldeniz, Divin şehrini onlardan aldı ve III. Georgi'yi ağır mağlubiyete uğrattı³⁶. Fakat bu yenilgiye rağmen Gürcüler 1164 yılının nisan ayında yeniden Ani şehrine hamle yaparak orayı yağmaladılar. İldeniz onları şehirden attı ve Ani şehrinin yönetimini Şeddadi Emiri Fezlu'nun kardeşi Emir Şahenşah'a (1164-1174) verdi. 1166 yılında çok sayıda askeri bulunan Gürcü ordusu yeniden Azerbaycan'a girip Gence'ye kadar ilerledi. Şehir yağmalandı ve dağıtıldı. Bu olaydan sonra taraflardan hiçbiri güçlü darbeler yapmaya yeltenmedi. 1168 yılında ise Merâga Emiri Arslan Aba yeniden yönetime karşı isyan çıkardı. Fakat bu isyan Merâga'yı ablukaya alan Cihân Pehlivân tarafından bastırıldı. Kısa zaman sonra Merâgalılar yeniden İldeniz yönetimini kabul etti ve anlaşma imzalandı³⁷. 1169 yılında Rey emiri İnanç, Hârizmşah II. Arslanla birleşerek atabeyin yönetiminden kurtulup, Rey ve etrafındaki arazileri Hârizmşahın yönetimine vermeyi kararlaştırdılar. Bu ihanetten sonra Hârizmşah ve İldeniz orduları arasındaki savaşta atabey ordusu zafer kazandı. İnanç'ın İldeniz'le barış yapma isteği mümkün olmadı, çünkü İnanç, İldeniz'in emriyle öldürüldü³⁸. 1174 yılında atabeyin Nahcıvan'dan Hemedan'a giden eşi Mümine Hatun Gürcü ordularının yeni hamlesinden haber getirdi. Gürcüler'e karşı hamle baharda yapıldı. Fakat bu dönemde başlayan hastalık yüzünden ordudaki askerlerin çoğu öldü. Dönemin önemli eserlerinden olan "Selçuknâme"³⁹, aynı zamanda da Ravendi'nin Irak Selçuklularının tarihine dair eserlerinde gösteriliyor ki "Gürcüler ulaşılması zor olan dağlarda ve geçilmez ormanlarda saklanıyorlardı"⁴⁰.

---

³⁵ Kayhan, *a.g.e.*, s. 312-315.

³⁶ Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul 2019, s. 93.

³⁷ Ziya Bünyadov-Yusif Yusifov, *Azerbaycan Tarihi. Eski çağlardan XX. yüzyıla kadar*, Bakü 2007, s. 87.

³⁸ Bünyadov, *Atabeyler*, s. 92.

³⁹ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, C. I, İstanbul 1997, s. 91.

⁴⁰ Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1999, s. 128-129.

İldeniz'in ordusu ise Akşehir Kalesini aldıktan sonra Nahçıvan'a geri dönmüştü. 1174 yılının ekim ayında Gürcü orduları birkaç gün içerisinde Ani şehri'ni ablukada tuttuktan sonra orayı ele geçirmeyi başardılar. Kendi emirlerini oraya yerleştirdiler. İldeniz, Ani şehri'nin Şeddadi hâkimine yardım için ordu gönderse de ordu Gürcüler tarafından hezimete uğratıldı ⁴¹. 1175 yılının ağustos ayında Atabey İldeniz'in, Sultan Arslanşah'ın, Ahlat hâkimi ve Diyarbakır hâkimi'nin birleşik kuvvetleri Cihân Pehlivân'ın komutası altında Gürcülere karşı bir yürüş düzenlendi. Ravendi'nin malumatına göre, “*Gürcüler mağlup edildiler, Müslümanlar öyle bir zafer kazandı ki, hiç kimse uzun süre unutamadı*”. Bu mağlubiyet sonrası Gürcüler Ani'ye, aynı zamanda İldenizlerin yönetimi altındaki diğer topraklara da geçici bir süre baskın yapmadılar. Şeddadi hâkimi Ani şehrinin yönetimine geri döndü ⁴².

Hârizmşah 'ın orduları 1176 yılında Nişabur'u ablukaya aldılar. Kuşatma iki ay sürse de hiçbir sonuç vermedi. Buna rağmen Irak Selçukluları kısa bir süre sonra Nişabur'u kaybetti. Eskiden İldenizler'in vasalı olan Nişabur Emiri Hârizmşah 'ın tarafına geçti ⁴³. Atabey İldeniz ve onun emirleri aynı zamanda Gürcistan'a karşı olan bu mücadelede Azerbaycan ve komşu bölgelerdeki Hristiyan kesimlerini kendi taraflarına çekmeye çalıştılar. Bu sebeple emirler yerli Hristiyan ruhanilere yardım ediyor, kiliselere köyler verip manastırların vergisini kaldırıyorlardı ⁴⁴. Atabey'in düşüncesi, doğru politikası, iç savaşlarını önlemesi onun siyasi faaliyetinin esas yönlerindendi. Şemseddin İldeniz'in bu karakteristik özellikleri onu, döneminin büyük siyaset adamı olduğunu bir kez daha kanıtıyor. O, sultanın koruması mevkiini kısa süreli başarılar için değil, kurduğu devletin güçlenmesi ve mülklerin miktarını artırmak için kullanmıştır ⁴⁵.

B. 1. Azerbaycan Atabeyleri'nin Siyasi Yapısı ve Yönetimi

Irak Selçuklu sultanları kendi mevkiilerini korumak için ikta sistemini oluşturdu. Bu ikta payları sultanlığın tüm eyalet ve vilayetlerindeki on binlerce askeri yöneten

---

⁴¹ *Azerbaycan Tarihi*, haz.Komisyon, C. II, Bakü 2007, s. 28.

⁴² N.A.Berdzenişvili ve diğerleri, *İstoriya Gruzii I. S Drevneyşix Vremen Do 60-x Godov XIX Veka (Gürcistan Tarihi I. Eski Çağlardan 19. Yüzyılın 60'lı Yıllarına Kadar)*, Tiflis, 1962, s. 99.

⁴³ Kasımov, *a.g.e.*, s. 135.

⁴⁴ Bünyadov, *Atabeyler*, Bakü 2007, s. 84-86.

⁴⁵ Erdoğan Merçil, “*İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)*”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VIII, İstanbul 1988, s. 81-110.

komutanlar ve emirler arasında paylaşıldı. Irak Selçuklularıyla Abbasi halifelerinin mücadelesi devam etmekteydi. Bu mücadeleyi Arran'a vali tayin edilen İldeniz müdahale etmeden izliyordu⁴⁶. İldeniz, Şirvan'ı kendi yönetimine aldı. Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un Azerbaycan'daki valisi Çavlı'nın ölümünden sonra ortaya çıkan kargaşayı kullanarak, Nahcivan vilayetini de kendi mülkleri ile birleştirdi. İldeniz başkenti'ni Nahcivan'a taşıdı ve böylece Azerbaycan'ın büyük bir kısmına sahip oldu⁴⁷. 1160 yılında Irak Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın tahttan indirilmesinden sonra İldeniz, Arslanşah'ı sultan ilan etti. Yeni sultanın atabeyi “büyük atabey” ünvanını aldı. İldeniz'in oğulları Cihân Pehlivân “büyük emir-hacib”⁴⁸, Kızıl Arslan ise “ordu komutanı” görevlerine getirildiler⁴⁹.

Böylece Şemseddin İldeniz, Irak Selçuklu Sultanlığı'nın gerçek yöneticisi oldu. Sultan Arslanşah ise kukla olarak yöneticiydi. Çok geçmedi ki “veliaht şehzadenin terbiyecisi” manasını veren “Atabey” lakabı gerçek anlamını yitirerek yeni anlam kazandı ve hükümdarın simgesine dönüştü⁵⁰. İldeniz kendisi de önce saray mutfağından saray memurluğuna kadar yükselmiş, sonra atabey, emir ve en sonda hükümdar olmuştu⁵¹. İldeniz dış politikayla, ordu meseleleriye ilgileniyor, adına para bastırılmasını, halife ve sultandan sonra isminin hutbelerde okutulmasını becermiş bir hükümdar olarak biliniyordu. Atabey İldeniz genellikle orduyu kendisi yönetiyordu⁵².

Atabeyler Devletinde devlet yönetiminde ikinci yüksek mevkii vezirlikti. Bütün bürokrasi görevlerini yerine getiren vezir devlet yöneticisinin yani hükümdarın esas yardımcısıydı. Atabeylerde de Selçuklulardaki gibi vezirler Türklerden değil, Arap-Farslardan seçiliyordu. Diğer görevlere getirilenler ise genellikle Türkler oluyordu. Vezir sadece hükümdara tabiydi. Vezir aynı zamanda divan memurlarını göreve getirmek, onlara maaş vermek, vergi ve hazineyi kontrol etmek görevlerini yerine getiren kişiydi.

---

⁴⁶ Kayhan, *a.g.e.*, s. 267-271.

⁴⁷ Bünyadov, *Atabeyler*, s. 125.

⁴⁸ Türkçe “araya girmek, mani olmak, birinin bir yere girmesini engellemek, örtmek, gizlemek” anlamını veren haciblik, sultan ile divan arasındaki irtibatı sağlar ve sarayın teşrifat işlerini düzenlerdi. Ayrıca saraydaki bütün iş sahiplerini kontrol ile onların vazifelerini yerine getirip getirmediklerini deneterdi. (Bkz: Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul, 1985, s. 168).

⁴⁹ Maise Rahimova, *Azerbaycan Etnografisi*, C. III, Bakü 2007, s. 68.

⁵⁰ *Azerbaycan Tarihi*, C. II, s. 306.

⁵¹ Bünyadov, *Atabeyler*, s. 130.

⁵² Hüseyin Kayhan, “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)” *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 871.

Vezir aynı zamanda hükümdarın yanında olan, onunla birlikte seferlere çıkan kişiydi. Devlet erkânı tarafından her zaman saygı duyulan vezirler “vezir, sadr, destur” mevkiilerine sahiptiler⁵³.

Taht ve tac hükümdarın özel mülkü olarak biliniyordu. Hükümdar kendi topraklarını ıkta olarak ordu komutanlarına, aynı zamanda diğer kişilere vermek yetkisine sahipti. Hazine her zaman atabeyin olduğu yerde bulunuyordu, esas hazine ise Nahçıvan yakınlarındaki Elince Kalesinde saklanıyordu. Devletin tüm gelirleri bu hazinede toplanmaktaydı⁵⁴. Selçuklulardaki gibi Atabeylerde de şehzadeler (melikler) oldukça önemli yere sahip kişilerdi. Bu melikler esas vilayetleri valiler vasıtasıyla yönetiyor kendi saraylarında oturuyorlardı. Artık Cihân Pehlivân’ın hâkimiyeti döneminde onun kardeşi Kızıl Arslan Azerbaycan ve Arrân’ın valisi olarak görevlendirilmişti. Sonra bu göreve Cihân Pehlivân’ın oğlu Ebubekir getirildi. Rey ve İsfahan vilayetlerinde, Irak’ın bazı yerlerinde Azerbaycan Atabeyi’nin diğer oğlu Kutluk İnanç Mahmud, Hemedanda ise Özbek vali olarak görevlendirildiler. Atabey Özbey’in oğlu Kızıl Arslan Hamuş onun Azerbaycan’daki, Cihân Pehlivân’ın kızı Melike Celaliye ise onun Nahçıvan’daki valileriydiler. Tüm bu valilerin kendi hacipleri vardı⁵⁵. Cihân Pehlivân döneminden itibaren, Azerbaycan Atabeyleri’nin yönetiminde başta vezir olmakla “divan-âlâ” yaratılmıştı. Bu idareye devlet defterhanesi mâli idaresi veya haznedarlık (divan el-istifa) dâhildi. Devlet defterhanesinde hem iç hem de dış yazışmalar yapılıyordu. Bu idarenin yöneticisi “tuğrayn” diye tanınıyordu. Bu görev nesilden-nesile geçerek yapılan bir görev olduğundan sonraki kuşakları “et-tuğrayi” olarak tanımlamışlar⁵⁶. Hilafet postası olarak bilinen idareler aynı zamanda her türlü gizli bilgiyi elde etmek hatta casus yetiştirmek yetkisine sahip bir kurumdu⁵⁷. Azerbaycan Atabeyleri çeşitli zamanlarda çok sayıda büyük eyalet ve vilayetlere sahip olmuştu. Bu arazilerin belirlenmiş bir sınırları yoktu. Azerbaycan, Nahçıvan, Fars Irak’ı, Rey ve Hemedan vilayetleri her zaman bu devletin yönetimi altında olmuştur⁵⁸. Tüm vilayetlerdeki “valiler” ülke hükümdarının yardımcısı ve kendi vilayetlerindeki işlerden sorumlu kişilerdi. Selçuklular ve atabeylerin yönetimi zamanında valiler genellikle Türkler olmuştur. Onlar bu göreve getirilmeden önce ordu

---

⁵³ Mirza Bala, “İldeniz Şemseddin”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1988, s. 961-962.

⁵⁴ İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 2015, s. 336.

⁵⁵ *Azerbaycan Tarihi*, C. II, s. 311.

⁵⁶ *Azerbaycan Tarihi*, C. II, s. 313.

⁵⁷ Cihangir Zeynalıoğlu, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1992, s. 20-21.

⁵⁸ Ziya Bünyadov-Tevfik Aliyev, *Azerbaycan Arkeolojisi Makaleleri*, Bakü 1960, s. 92.

komutanı, emirler gibi faaliyet yapmışlardır. İslam'ın şartlarına uymak, halka karşı dürüst ve adaletli olmak, güvenliği sağlamak valinin görevlerinin başında geliyordu. Vali, kendi vilayetinin hâkimiydi. Divin şehrinde kadılar valinin yönetimindeydiler. Kadı görevi de atabeylerdeki diğer bazı görevler gibi babadan oğula geçerek icra edilen bir görevdi.

B. 2. Azerbaycan Atabeylerinin Güçlenmesi

Azerbaycan Atabeyliği'nin kurucusu olan Şemseddin İldeniz öldükten sonra, taht mücadelesi başladı. Hemedan'da olan Cihân Pehlivân hemen Nahçıvan'a geldi ve devlet hazinesinin, mülklerin, bütün ordunun yönetimini eline aldı. İldeniz'in yönettiği politikayı beğenmeyen Irak emirleri Cihân Pehlivân'ın Hemedan'dan gitmesini fırsat bilerek Sultan Arslanşah'ı⁵⁹ büyük orduyla Azerbaycan'a hamle yapmaya ikna ettiler. Fakat Zencan'da hastalanan Arslanşah tekrar Hemedan'a dönerek Cihân Pehlivânla anlaşma imzalayıp devlet yönetimini ona verdi ancak kısa zaman sonra Arslanşah vefat etti. Kaynaklardaki bilgiler Arslanşah'ın Cihân Pehlivânın eliyle zehirlenerek öldürüldüğünü iddia etmektedir⁶⁰. Bundan sonra Aydoğdu Şimle, Cihân Pehlivân'ın tabiliğinden çıkmıştır. Atabey İldeniz, kendi yönetimi döneminde halifenin hamlelerinin önünü kesmek için her zaman kendi ordusuyla Şimle'ye yardım etmişti⁶¹. Fakat bu kez Şimle, uzun zamandır kafasına koyduğu Nihavende'ye hileyle girip şehri yağmalamış, hatta şehir kadısını ve şehir emirini idam ettirmişti. Bu olaydan kısa zaman sonra o, Azerbaycan atabeylerinin yönetiminde olan Afşar Türkmenlerini hezimete uğratmış fakat Cihân Pehlivân tarafından ağır yara almış şekilde esir alınmıştır. İki gün sonra Şimle ölmüştür. Huzistan'ın yeni yöneticisi tayin edilen oğlu Şerafettin Emiran, Azerbaycan atabeylerine itaat etmiştir⁶².

Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'un o dönem Huzistan'daki amcası şehzade Muhammed, sultanlık tahtına iddiası olan tek kişiydi. Fakat onun yönetimi ele geçirmek için yaptığı tüm çabalar boşa çıktı. Cihân Pehlivân'ın yönetimi altındaki emirleri de ona vilayetlerde yer vermediklerinden Azerbaycan atabeyine teslim edilmek durumunda

---

⁵⁹ **Arslanşah bin Tuğrul-** Irak Selçuklu Sultanı I.Tuğrul'un oğlu, Şemseddin İldeniz'in üvey oğlu.

(Detaylı bilgi için bkz: Faruk Sümer, "Arslanşah", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s.404-406).

⁶⁰ Bünyadov, *Atabeyler, a.g.e.*, s. 140.

⁶¹ Kayhan, *a.g.e.*, s. 248.

⁶² Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 82-84.

kaldı. 1177 yılının temmuz ayında sultanlığın yönetiminde olan tüm topraklarda III. Tuğrul'un adına hutbe okundu. Devlet yönetimi tamamen Tuğrul'un eline geçti. Yönetimi altındaki tüm emirler ve yöneticiler bu duruma itiraz etmediler. O dönemin tarihçilerinin ifadesiyle “*tüm yöneticiler Pehlivândan korkuyorlardı*”. Sultanın adına para bastırıldı ve verdiği fermanlar hemen yerine getirildi ⁶³.

Cihân Pehlivân kardeşi Kızıl Arslan'ı Azerbaycan ve Arrân'a yönetici olarak görevlendirdi ve Hemedan'a hareket etti. Merkezi yönetimi güçlendirmek için önemli adımlar attı. O itaatsizlik yapan emirleri, özellikle İran ve Irak emirlerini, aynı zamanda ordu komutanlarını, görevlerini düzgün şekilde yerine getiremeyen memurları uzaklaştırıyor yerine sadık kişileri getiriyordu. En önemli devlet görevlerini yapan memurlara ıkta payı olarak belirli şehir ve vilayetleri vermişti. Kendi memurları sayesinde devlet yöneticiliğini eline alan Cihân Pehlivân “mamluk sınıfını” oluşturdu. Bu sınıf Cihân Pehlivân'ın ölümünden 30 yıl sonra da sosyo-politik olaylarda esas güç olarak ortaya çıkacaktı⁶⁴. Atabey'in güçlü karakteri ve disiplini sayesinde devlet yöneticiliğinde sağlam kurallar oluşmuştu. Devleti yönettiği 10 yıl içerisinde devlet hiçbir baskına uğramamış, düşmanla karşılaşmamıştır.

Cihân Pehlivân Abbasi halifeleriyle güçlü siyasi ilişkiler kurmuştur. Halifeni Müslümanların ruhani rehberi olarak görüyor ve saygı duyuyor fakat Bağdat'a tâbi olmadan devlet meselelerini kendisi hallediyordu. Yani halife Azerbaycan Atabeyleri Devletinin iç meselelerine karışmıyordu. Atabey Cihân Pehlivân'ın en büyük başarılarından biri Tebriz şehrini kendi topraklarına birleştirmesiydi. 1175 yılının yazında Tebriz ve onun etrafındaki yerlerin emiri öldüğü zaman Cihân Pehlivân Runidej Kalesini ve Merâğa şehrini, Atabeyin kardeşi Kızıl Arslan ise Tebriz'i ablukaya almıştı. Taraflar arasındaki yapılan anlaşmayla Cihân Pehlivân Tebriz'i alıp, ıkta payı olarak kardeşine verdi. Merâğa şehri ise önceleri olduğu gibi yine de Aksungurilerin yönetiminde kaldı ⁶⁵.

Mısır ve Suriye'nin hükümdarı, Eyyubiler sülalesinin kurucusu Selahattin Yusuf'un (1169-1193) önem verdiği batı sınırlarındaki yönetimi ele almak Cihân Pehlivân için büyük sorun arz etmekteydi. Selahattin'in Irak Selçuklularının yönetimi altındaki vilayetlere yaptığı baskınlar her zaman Cihân Pehlivân sayesinde yatıştırılmış ve barış

---

⁶³ *Azerbaycan Tarihi*, C. II, s. 317.

⁶⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, C II, s. 317.

⁶⁵ Kayhan, , *a.g.e.*, s. 249-251.

sağlanmıştı.⁶⁶ Atabeyin dört oğlu ve birkaç tane kızı vardı. O, kızlarını genellikle emirlerle evlendiriyordu. Oğullarının hepsini emir olarak gören Cihân Pehlivân daha kendi yönetimi zamanında Türk kızı Kuteybe Hatun'dan olan oğlu Ebubekir'i, Azerbaycan ve Arrân'a yönetici olarak atamış, onun terbiyesini amcası Kızıl Arslan'a vermişti. Rey ve İsfahan vilayetlerinin ve Irak'ın geri kalan vilayetlerinin yönetimini Rey emirinin kızı İnanç Hatundan olan oğlu Özbek için düşünmüştü⁶⁷. Ölmeden önce, 1186 yılının başlarında Cihân Pehlivân çocuklarına amcaları Kızıl Arslan'a itaat etmelerini, aynı zamanda Sultan Tuğrul'a da hizmet etmeyi vasiyet etti. Fakat onun aniden ölmesi koyduğu tüm kuralların bozulmasına neden oldu. Varisi olan Kızıl Arslan yalnız sultan III. Tuğrul'un değil, aynı zamanda kardeşinin dul eşi İnanç Hatun'un ve onun Irak emirlerinin de baskısıyla karşılaştı.

B. 3. Cihân Pehlivân'ın Ölümü ve Azerbaycan Atabeyliği'nin Zaafa

Uğraması

Atabey Cihân Pehlivân'ın aniden ölmesi tüm Azerbaycan Atabeyliğinde heyecan ve telaşa neden oldu. Devlet erkânı ve atabeyin yakın çevresi Cihân Pehlivân'ın ölümünü birkaç ay gizleyerek varislik konusunu hâletmeye çalıştılar. Sonunda onlar Irak Selçuklu Sultanı Sultan III. Tuğrul'un yanına gelerek Kızıl Arslan'ın ıktâ mülkü olan Azerbaycan ve Arrân'ın yönetimini ve ordunun komutanı görevini onlara vermesini talep ettiler. İnanç Hatun'un (Cihân Pehlivân'ın eşi) inadına rağmen emirlerin büyük çoğunluğu Cihân Pehlivân'ın varisi olarak Kızıl Arslan'ı görüyorlardı. Onlar Kızıl Arslan'a bağlılıklarını bildirmek için onun yanına gittiler ve Hemedan'a gelmesini devlet yönetimini eline almasını tavsiye ettiler. Bu olaydan sonra Sultan III. Tuğrul, Kızıl Arslan'ı atabeyi olarak kabul etmek zorunda kaldı⁶⁸.

Cihân Pehlivân'ın neredeyse tüm emirleri (mamlukları) Kızıl Arslan'ın tarafındaydı. Çünkü onlar daha Cihân Pehlivân döneminde yüksek mevkiye sahiplerdi. Onlar kendi ıktâ paylarını, tâbiyetlerindeki vilayetleri yönetiyor, para bastırıp adlarına hutbeler okutuyorlardı. İnanç Hatun merhum eşinin eski mamlukları olan Emir Cemalettin Ay-

⁶⁶ Vagif Piriyevev, *Azerbaycan XIII-XIV. Yüzyıllarda*, Bakü 2003, s. 221.

⁶⁷ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, Ankara 1995, s. 254.

⁶⁸ Rafik Kurbanov, *Kafkas Tarihi*, Bakü 2001, s. 38.

Aba ve Seyfettin Rüsle ile gizli anlaşma yaparak onların Sultan III. Tuğrul'un tarafına geçmelerini sağlamıştır. Zencan, Ebher ve Merâga emirleri de onlara katılmış ve birleşik kuvvetler 1187 yılında Hemedan yakınlarında Kızıl Arslan'ın ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. Birkaç gün süren savaş sonrası Kızıl Arslan geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Önce emirler daha sonra ise Kızıl Arslan'a karşı gelmeye razı olmayan Ay Aba öldürüldü. Bu olaylardan sonra sultanın emriyle Kızıl Arslan'ın tarafında olanlara işkenceler edilmeye başlandı⁶⁹. Olayları duyan Kızıl Arslan intikam almak için sultanı destekleyen herkesin hapsedilmesi emrini vererek halife en-Nasır ile ilişkiler kurdu. Bu yardımlaşma ile Irak Sultanlığını tamamen çökertmek ve kendi yönetimini güçlendirmek fırsatını bulan halife, 1188 yılında vezirinin komutasıyla oluşturulan büyük orduyu Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'un üzerine gitmek için Kızıl Arslan'a yardıma gönderdi. Sultan'ın ordusunun gücünü yeterince değerlendiremeyen vezir, yolda geciken Kızıl Arslanı beklemeden Hemedan'ı ele geçirmek kararını vermişti. Fakat bu hamle de başarısız oldu⁷⁰. Aynı yıl düzenlenen ikinci seferde sultan III. Tuğrul'un terk ettiği Hemedan şehri ele geçirildi. Hemedan'a gelen Kızıl Arslan gösterişle karşılanarak, ona halifenin valisi olduğuyla ilgili halife fermanı yani "menşur" verildi. Bu fermanla Kızıl Arslan sultanın vasalı değil, "özgür hükümdar, müminler emirinin yardımcısı" (el-melik emir el-muminin) ünvanıyla kendi adına hutbe okutmuştur⁷¹.

Kızıl Arslan'ın Azerbaycan'da olmadığını fırsat bilen Sultan III. Tuğrul, Hoy, Urmiye ve Selmas şehirlerine girip her yeri yağmalamıştır. Sonra o, Selahaddin Eyyubi'den yardım etmesini rica etmiş olsa da, Selahaddin, Kızıl Arslan'ı III. Tuğrulla barıştırmaya çalışmıştır. Başta barışmak isteyen III. Tuğrul emirlerin kışkırtmaları ile 1190 yılında Kızıl Arslan'a karşı tekrar savaş açmıştır. Tuğrul'un inatçılığını bilen Kızıl Arslan kendisini güvenceye almak için diğer rakibi İnanç Hatunla anlaşarak III. Tuğrul'u hezimete uğratmıştır⁷². Rakiplerin son savaşı Hemedan şehri yakınlarında gerçekleşmiştir. Hücumu başlatan sultanın ordusu mağlup edilmiştir ve sultanın ellerine kelepçe vurularak Azerbaycan kalelerinin birine atılmıştır. Atabey Kızıl Arslanla, Sultan III. Tuğrul arasındaki mücadelenin en yoğun olduğu dönemde İsfahan, Rey ve başka şehirlerde Atabey taraftarları ile III. Tuğrul'u savunanlar arasında da mücadele sürmekte

---

⁶⁹ Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 92.

⁷⁰ Kayhan, *a.g.e.*, s. 297-299.

⁷¹ *Azerbaycan Tarihi*, C. II, s. 314.

⁷² Süleyman Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi Kaynakları*, Bakü 1989, s. 136.

idi. Tüm olanlardan sonra Kızıl Arslan Hemedan'a dönmüş, halifenin adına hutbe okutmuştur. Böylece Irak Sultanlığı'nın gerçek sahibi unvanını alan Kızıl Arslan, Azerbaycan, Arrân, Hemedan, Rey vilayetlerini ve çevresindeki yerleri de ele geçirmiştir. Fars ve Huzistan emirleri ise ona vasal gibi tabi olmuşlardır⁷³. Fakat yönetimin zirvesine ulaşmak için Kızıl Arslan mevcut tüm imkânları kullanmamıştır. Onun sarayında itaatsizlik devam etmekteydi. En sonunda Kızıl Arslan'a karşı suikast düzenlenmiştir. 1191 yılının eylül ayında Kızıl Arslan öldürüldü ve İnanç Hatun bu olayda önemli yere sahipti.

Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Cihân Pehlivân'ın oğlu Ebubekir Nahcıvan'a Elince Kalesine geldi. Cihân Pehlivân'ın diğer eşi Zahide Hatun'un kontrolündeki devlet hazinesi bu kaledeydi. Ebubekir ise devlet hazinesini ve kaleyi zorla olsa da ele geçirmeyi başardı. Bunu gören devlet erkânı onun yönetime geçmesini desteklemeye başladı. El-Hüseyni'nin verdiği bilgilerde Ebubekir tüm şehirlere girmiş ve onun yöneticiliği her yerde kabul edilmiştir. Böylece o kısa zaman içerisinde tüm Azerbaycan ve Arrâna sahip olmuştur⁷⁴. İnanç Hatun'un oğulları Kutluk İnanç ve Emir Emiran Hemedan şehri ve ona yakın bölgelerde yönetimi ele alabilmişti. İnanç Hatun kendisi ise Rey'de ikamet etmekteydi. Böylece devlet yönetimi Cihân Pehlivân'ın oğulları arasında paylaşılmaktaydı⁷⁵. 1192 yılında Cihân Pehlivân'ın eski memlûkü Mahmud Anas, III. Tuğrul'un tutulduğu kalenin bekçisiyle anlaşıp onu kaleden çıkarttı. Özgürlüğüne kavuşan III. Tuğrul, etrafına adamlar toplayıp Tebriz'e baskın düzenledi. Hezimete uğrayan, eski Sultan III. Tuğrul, Kazvin şehrine baskın düzenleyerek, oradan da Hemedan'ı ele geçirip, yeniden tahta oturdu. Savaşı kaybeden Kutluk İnanç ise Rey'e dönerek annesinin yanına gitmiştir. Burada o Hârizmşah Tekişten yardım istedi⁷⁶.

Irak'taki durumun karışık olması Tekiş'in işini kolaylaştırmaktaydı. O, 1193 yılında kendi ordusunu III. Tuğrul'a yardım etmesi için Rey'e göndermişti. Bu ordu, Reyn ve Tebarek Kalesini ele geçirdikten sonra ülkede zorlu günler başlamıştı. III. Tuğrul bozulan düzeni yeniden kurmak için kendi kızıyla Tekiş'in kardeşi Yunus Hoca'yı evlendirdi. Fakat bu esnada Hârizm'de Tekiş'in kardeşi Süleymanşah isyan çıkardı. Olayların böyle gelişmesi Sultan'ın kısa süreli olsa da, Hârizmşah'ın vasalı olması

---

⁷³ Yusuf Seferov, *Azerbaycan Tarihi*, , Bakü 1989, s. 157.

⁷⁴ *Azerbaycan Tarihi*, C. II, s. 335.

⁷⁵ *Azerbaycan Tarihi*, C. II, s. 337.

⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1984, s. 12.

durumunu ortadan kaldırdı⁷⁷. Hârizmşah Tekiş'in Hârizm'e dönmesini fırsat bilen sultan III. Tuğrul Reyn ve Tebarek Kalelerindeki Hârizm ordusunu hezimete uğrata bildi. İnanç Hatun'un ölümünden sonra onun oğulları asker toplayıp, Tebriz'i ele geçirmiştir. Azerbaycan ve Arrân'ın yöneticiliğini eline alan kardeşler Ebubekir'e karşı savaş başlatsalar da savaşı Ebubekir kazanmıştı. Emir Emiran Şirvan'a, Kutluk İnanç ise Zencan'a kaçmıştır. Kutluk İnanç, Hârizmşah Tekişten Sultan III. Tuğrul'a karşı mücadelede yardımcı olmasını istemiştir. III. Tuğrul'un yönetimindeki toprakları ıktâ payı olarak Hârizmşah Tekiş'e verilmesine karar veren Halife en-Nâsir de Tekişten yardım etmesini talep etmişti⁷⁸. Baskından haberdar olan Sultan III. Tuğrul rakiplerine karşı savaşmaya karar verdi. O, hiç kimsenin tavsiyesini dinlemeyip esas birliklerin yaklaşmasını beklemeden 1194 yılında Hârizmlerin Rey'deki kuvvetlerine baskın yaptı. Buradaki birliğin başında ise Kutluk İnanç'ın kendisi bulunmaktaydı. Savaş esnasında yaralanan Sultan III. Tuğrul, Kutluk İnanç'ın eline geçerek öldürüldü ve kesik başı Tekiş'e gönderildi.

C. XII.-XIII. Yüzyılın İlk Yarısında Azerbaycanda Kurulan Şirvanşahlar Devleti

C. 1. Devletin Kurulması

Şirvanşahlara tarih sahnesinde ilk olarak Sâsânî İmparatorluğu'nun kuzeydoğudaki topraklarında rastlanmaktadır. Sâsânî Devleti'nin kurucusu I. Erdeşîr (226-242) veya Enûşirvân I. Hüsrev (531-579) zamanında tarih sahnesine çıktıkları rivayet edilir. Bunların, Sâsânî Devleti'nin kuzey sınırlarının güvenliğini sağlamakla görevlendirilerek şah ünvanıyla (Arapça kaynaklarda Şirvanşah, şervanşah) hükümdar tayin edildikleri ve Sâsânî hükümdarlarının vasalı sıfatıyla hüküm sürdükleri belirtilmektedir⁷⁹. İlk Şirvanşahlar, V-VI. (XI-XII.) yüzyıllarda kuzeyden Mâverâ-yi Kafkas'a ve Şirvan'a akınlar yapan Türk göçebe aşiretlerine karşı dağ geçitlerini koruyorlar idi. Araplar, Şirvan'ı ve Derbend'i fethettikleri sırada söz konusu bölgede Şehriyâr, bazı kaynaklara

⁷⁷ Erol Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Erzurum 2007, s. 56.

⁷⁸ *Azerbaycan Tarihi*, C. II, s. 348.

⁷⁹ *Azerbaycan Tarihi*, C. II, s. 356-357.

göre ise Şehrverâz unvanlı bir hükümdar bulunmaktaydı ⁸⁰. Şirvan'ın ele geçirilmesinin ardından burada hüküm süren Arap asıllı müslüman Şirvanşahlar'ın ilki Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî olup Hârûnürreşîd tarafından 171'de (787) İrmîniye valiliğine getirilmiş ve bir yıl sonra görevden alınmıştı. Hârûnürreşîd, Tarîf eş-Şeybânî'nin el-Cezîre'deki isyanını bastıran Yezîd b. Mezyed'i ödüllendirip Azerbaycan, Şirvan ve Bâbülevvâb bölgesine vali tayin etti (183/799). Böylece müslüman Mezyedî Şirvanşahlar hânedanının temelleri atılmış oldu⁸¹. Yerli tarihi kaynakların yanı sıra aynı zamanda Arap, Fars, Gürcü dillerindeki eserler, Y.A. Pakhomov ve A.A. Alizade'nin yazdığı belgeler bu konuyla ilgili bilgi sahibi olmaya yardımcı oluyor. Şirvanşahlar genel olarak muhafazakâr yöneticiler olmuşlardır. Eğer komşu ülkelerle sorun yaşamasaydılar büyük ihtimal daha da gelişmiş güçlü devlet olacaktı. Onlar, üzerlerine gelen devletlerle ittifak yaparak haraç verip savaştan kaçınmışlardı⁸². Moğollar ve onlardan sonraki dönemle ilgili yazan Fars tarihçileri, Şirvanla ilgili çok az bilgi vermektedirler. Onlar adeta kendilerinden önceki tarihçilerin verdiği bilgiyi tekrarlamışlardır. Şirvanla ilgili önemli bilgiler Gürcü salnamesi olan "Kartlis Tsoxovreba"da (Gürcistan'ın Hayatı) mevcuttur⁸³. Şirvanşahlar tarihini araştırma noktasında Hakanî'nin⁸⁴ eserlerini incelenmiş, Şirvanla ilgili bir dizi bilgilere ulaşılmıştır ⁸⁵. XII. yüzyılın başlarında Şirvan, kuzeyden Samur nehri, güneyden Kür nehri, doğudan Hazar Denizi'yle sınırlanan bir bölge idi. Batıda Şirvan'ın sınırı Şeki-Mingeçevir-Yevlah bölgesine kadar uzanıyordu. Şirvanşahlar, Dağıstan'ın Derbent ve Zirihgeran şehirlerini kuşatmışlardı. Bazı dönemlerde kuzeyde Kuştespi vilayetini kendi

---

⁸⁰ Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 90-92.

⁸¹ Sara Aşurbeyli, "Şirvanşahlar", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 211.

⁸² Ali Alizade, *Şirvan hakkında bazı bilgiler*, C. XII, Bakü 1947, s. 116.

⁸³ "Kartlis tsoxovreba" iki parçadan oluşan bir eserdir. "Eski Kartlis tsoxovreba" ve "Yeni Kartlis tsoxovreba". Eski Gürcistanın XIV. yüzyıla kadarki dönemini, "Yeni" Gürcistanın XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadarki tarihini kapsıyor. XVIII.yüzyılda çar VI Vahtang tarafından kurulan komisyon (Beri Eqnataşvili) yöneticiliğinde Gürcistanın XIV.-XVIII. yüzyılları yazıldı. (Detaylı bilgi için bkz. Azerbaycan Tarihi C. II, Bakü 2007).

⁸⁴ **Hâkânî-i Şirvânî** 1126 yılında Gence'de doğdu. Orta halli bir ailenin çocuğu olan Hâkânî amcası Kâfiyüddin Ömer b. Osman tarafından himaye edildi. Amcası ona Arapça öğretti ve Arap edebiyatının tanınmış eserlerini okuttu. Eserlerinin muhtevassından dönemindeki geçerli ilimleri bildiği anlaşılan Hâkânî, öğrenimini sürdürdüğü yıllarda Hakâikî mahlası ile gazel ve na'lar yazmaya başlamıştır.(Detaylı bilgi için bkz: Tahsin Yazıcı, "Hâkânî-i Şirvânî", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 168-170).

⁸⁵ Süleyman Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten 1870-li Yıllara Kadar*, Bakü 2009, s. 28.

sınırları içerisine katmış, batıda Gence, Gak, Zagatala ve Şeki vilayetlerini ele geçirmişlerdi ⁸⁶.

2. Şirvanşah Yöneticileri

Şirvanşahlar Devleti'nin yönetimi üç hanedanlık dönemiyle bilinmektedir. IX-XI. yüzyılları kapsayan Mezyedi Hanedanlığı, XI-XIV. yüzyılları kapsayan Kesrani Hanedanlığı son olarak XIV-XVI. yüzyılları kapsayan Derbendi Hanedanlığı. Tez çalışmamız XII-XIII. yüzyılları ele aldığından Kesrani Hanedanlığı dönemini ve yöneticilerini detaylı şekilde araştırdık. Şirvanşahlar Devleti'nin ilk hükümdarı Yezîd bin Mezyed olmuştur. Yezîd bin Mezyed'in ölümünün ardından yerine oğulları yönetime geçmiştir. Hâlid ve Muhammed Şirvan eyaletinin idaresini üstlendi. Ancak Halife Hârûnürreşîd daha sonra bölgeye Huzeyme bin Hâzim'i vali tayin etti. Me'mûn 820 yılında Hâlid bin Yezîd'i İrmîniye valiliğine getirdi. Mu'tasım-Billâh, Hâlid'i azledip Haydar bin Kâvûs el-Afşin'i vali yaptı. Vâsiq-Billâh 842'de tekrar Hâlid'i vali tayin edip Tiflis Valisi İshak bin İsmâil'in isyanını bastırmakla görevlendirdi ⁸⁷. Onun ölümü üzerine yerine getirilen oğlu Muhammed, İshak karşısında mağlûp olunca azledilip başka valiler görevlendirildi.

a. I. Ferîburz b. Sallar (1064-1096)

Şirvanşahlar Devleti'nin en güçlü yöneticilerinden biri Fahreddin Ferîburz olmuştur. Yirmi yıl önce Fahreddin Ferîburzla ilgili bilgiler İmâduddin el-İsfâhanî,⁸⁸ Hâkânî gibi düşünürlerin eserlerinde çok az sayıda mevcutsa da Münecimbaşî'nin sakladığı eserlerde bu bilgiler çok fazlaydı. Saklanan eserlerde Şirvan ve Derbent'e ait bölümler V.F. Minorski tarafından tercüme edilip bastırılmış, daha sonra V.M. Beylis tarafından daha derinden incelenerek günümüze kadar ulaşmıştır. Aynı zamanda Mesut b. Namdar'da bu bilgileri kitap olarak bastırması ve Şirvanşahlarla ilgili bilgiler

---

⁸⁶ Aliyarlı, *a.g.e.*, 30.

⁸⁷ Aşurbeyli, *a.g.m.*, s. 212.

⁸⁸ İsfahanlı tanınmış bir aileye mensuptur. Amcası Azizüddin el-Müstevfi vezir, babası Safiyyüddin Muhammed ise kâtipti. İsfahan, Bağdat, Rey, Kâşân'da çeşitli medreselerde öğrenim gören İmâduddin 1139 yılında ailesiyle beraber Bağdat'a gitti. Nizâmiye Medresesi'nde Ebû'l-Kâsım İbnü'l-Husayn, Ebû Abdullah el-Furâvî, İbnü'r-Rezzâz el-Bağdâdî gibi âlimlerden fıkıh, hadis, gramer, lugat ve edebiyat dersleri aldı. (Detaylı bilgi için bkz: Ramazan Şeşen, "İmâduddin el-İsfâhanî", *DİA* C. 22, İstanbul 2000, s. 174-176).

dolgunlaşmıştı. Mesut b. Namdarın verdiği bilgilerde Şirvanşah I. Ferîburz 'un yöneticilik yaptığı yıllar ve devlet sınırları, onun Güney Kafkasyadaki politik durumu yer almaktadır⁸⁹. I. Ferîburz zamanında Şirvanşahların yani devleti yönetenlerin isimleri değiştiriliyordu. Onlar Arap adlarını kullanmayıp Deylem yöneticilerine has isimler kullanmaya başlamışlardı. Bunun sebebi Şirvanşahların Deylem ve Gilan şehzadeleriyle yaptıkları izdivaçtı⁹⁰. I. Ferîburz b. Sallar daha babası(Salar ibn Yezd) zamanında ülkeyi yönetiyordu. O siyaset ve orduyla ilgili konularda oldukça başarılıydı. Şirvanşahlar birkaç defa Şeddadilerin baskınına maruz kalmışlardı. Onlar dört kez buraya baskın düzenlemiş Şeddad Şavur b. Fazl, Şirvanşah I. Ferîburz'dan iki kez her defasında kırk bin dinar haraç almıştır⁹¹.

1066 yılında Oğuz Türkleri Şirvan'a kadar geldiler. Fakat I. Ferîburz onları burada barındırmadı ve ülkeden çıkardı. 1066 yılının kasım ayında Kara Tekin ikinci kez Şirvan'a geldi ve dağlara çekilip ani baskın düzenledi. Bu baskınla tüm şehirleri, evleri dağıttı. İnsanların mallarını ellerinden aldı. Daha sonra Bakü'ye doğru yöneldi. I. Ferîburz , Türklere haraç verip kurtarmaya çalıştı. 1067 yılının şubat ayına kadar yıllık 30 bin dinar vermeyi kabul eden Şirvanşahlar böylece baskınları önlediler. Daha sonra I. Ferîburz teyzesinin kızıyla Kara Tekin'i evlendirdi. Bundan sonra ilişkiler düzelmeye başladı⁹². Kaketiya⁹³ yöneticisi Gagikin oğlu II. Aksartan (1058-1084) I. Ferîburz'un zor zamanlarını değerlendirerek baskın düzenledi ve Şeki'yi tuttu. 1072 yılındaki savaşta I. Ferîburz II. Aksartan'dan Şeki yakınlarındaki Maluk Kalesini almayı başardı. Fakat Şeki vilayeti Gürcülerin yönetimine geçti⁹⁴.1067 yılında Gürcü Çarı IV. Bakrat (1027-1072) Berde'ye baskın yaptı. Daha sonra Şirvanşah Ferîburz Sultan Alp Arslan'ın yanına gelip, ona hediyeler verdi ve hizmetine girmeye hazır olduğunu söyledi. Sultan Alp Arslan Gürcistan'a doğru yöneldi ve I. Ferîburz 'un desteğiyle Derbent'e baskın düzenledi ve şehrin yöneticilerini esir aldı. Daha sonra o, Derbent şehrini oğlu Efridun'a mülk verdi. Derbentliler Şirvanşah'ın yöneticiliğinden Sultan'a şikâyet ettiler. Sultan yöneticilerin

---

⁸⁹ Aşurbeyli, *a. g. e.* , s. 84.

⁹⁰ Cihangir Zeyneloğlu, *Şirvanşahlar Yurdu*, İstanbul 1931, s. 150-154.

⁹¹ Vahid Ömerov, "Orta Çağ Azerbaycan Devletçilik Tarihinde Şirvanşahlar Devletinin Etkisi", *Ses Tarih Dergisi*, S.14, 27 Eylül, Bakü 2012, s. 34.

⁹² Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 87.

⁹³ **Kaketiya**- Hindistanda kurulan hanedanlık. Hanedanın adı çeşitli tanrıça veya bir yerin adı olduğu düşünülmektedir kelime "Kakati", türetilmiştir.

⁹⁴ Ziya Bünyadov, *XII yüzyılda Gürcistan ve Şirvan. Rustaveli döneminde Gürcistan*, Tiflis 1966, s. 282.

değiştirilmesi emrini verdi. Ferîburz bu emri yerine getirdi ve sultanın emriyle değiştirilen yöneticiler hapse atıldı. Sultan onu serbest bıraktı ve kendi ülkesine geri gönderdi. Aynı zamanda her yıl haraç vermesini emretti ⁹⁵. Sultan Alp Arslan Mavareünnehr'e doğru gitti ve durumu fırsat bilen I. Ferîburz kendi mülklerini çoğaltmak için çalıştı. Sonraki yıllarda Mesut b. Namdar'ın da verdiği bilgilerde I. Ferîburz Arrân, Muğan, Beylegan ve Dağistan vilayetlerinde tekrar yöneticiliği eline aldı⁹⁶. 1071 yılında I. Ferîburz oğlu Efridun'u yönetici kimliğiyle Derbent'e gönderdi. Çok geçmeden Şirvanşah askerleri Gürcülerin ve Dağlıların birlikleri tarafından hezimeteye uğradı ve Efridun Derbent'ten kovuldu. Şirvanşah'ın bu yaklaşımı Sultan Melikşah'ı düşündürdü ve o ordusuyla beraber Arrân'dan geçip I. Ferîburz 'u sarayına çağırdı. Ferîburz önce sultan'ın emrini yerine getirip vergi vermeyi kabul etti. Uzun bir aradan sonra bu vergi indirildi. Sultanların yöneticiliği altında olmasına rağmen Şirvanşah bu dönemde kendinin esas topraklarını korumayı başardı ve Selçuklu yöneticiler de bunu görerek kabullendi. Mesud b. Namdar verdiği bilgilerde I. Ferîburz 'un yöneticilik yıllarında Şirvan'ın siyasi alandaki yükselişinin göz ardı edilemez olduğunu göstermiştir⁹⁷.

I. Ferîburz döneminden iki sikke kalmıştır. Onlardan birinin üzerinde Ferîburzun kendi ismiyle Halife el-Müktedi-billahın ve Sultan Melikşah'ın adları yazılmıştır. Diğerinde ise yine Şirvanşah'ın kendi ismi ve Halife el-Müstezahir-billahın adı yazılmıştır. Anlaşılan Melikşah'ın ölümünden sonra Ferîburz Selçuklulardaki taht kavgasını yararına kullanmış ve haraç vermeyi durdurmuştu. 1064-1096 yılları Ferîburz'un yönetim yılları olarak kabul edilmektedir. Otuz üç yıllık yönetimi esnasında mahalli hanedanların baskısını azaltan Ferîburz sonraki dönemler için devletin güçlü olmasına zemin oluşturmuştur ⁹⁸.

b. II. Menûçihir b. I. Ferîburz (1096-1106)

Ferîburz'un iki oğlu vardı. II. Menûçihir ve I. Efridun. Onlar sırayla yönetime geçmiş, devleti yönetmişlerdi. II. Menûçihir'in yönetim yılları 1096-1106 yılları kabul edilmektedir ve bulunan sikkelerde de bu tarihler gösterilmektedir⁹⁹.II. Menûçihir

---

⁹⁵ Şota Meskhia, *Didgorski savaşı*, çev. Penah Halilov, Tiflis 1974, s. 47-48.

⁹⁶ *Tarihi Azerbaycan Devletleri*, haz. Komisyon, Bakü 2012, s. 72.

⁹⁷ Nikol Asatiani, *XII yüzyılda Gürcistan ve Şirvan arasındaki siyasi ilişkiler*, çev. Nesiman Yakuplu, Tiflis 1968, s. 125.

⁹⁸ Aşurbeyli, *a. g. e.*, s. 86.

⁹⁹ Zeyneloğlu, *a. g. e.*, s. 157.

zamanında Selçukluların yönetimi ele aldığı, Menûçîhr'in bu duruma karşı isyan çıkarıp başarısız olduğuna dair bilgiler mevcut. Fakat kaynaklarda II. Menûçîhrle ilgili pek fazla bilgi olmadığından onun yöneticiliği hakkında bilgiler de kısıtlıdır¹⁰⁰.

c. I. Efridun b. I. Ferîburz (1107-1120)

Efridun'un hâkimiyet dönemi Şirvan tarihinde yeni sayfa açtı. Onun yöneticilik yaptığı dönemden Moğol işgaline kadar Şirvanla Gürcistan arasında güçlü ittifak vardı. Bu ittifak her iki devletin gelişmesine neden olmuştur. Şirvanşah I. Efridun ve IV. David'in esas hedefi Selçukluların yöneticiliğinden kurtulmaktı. Bu sebepten I. Efridunla David'in kızı Tamara evlendi. Bu evlilik Gürcistan'ı Şirvanşahlar tarafından gelecek tehlikelerden korudu. Gürcüler böylece Selçuklular üzerine daha rahat baskın yapabilirlerdi. Çünkü Şirvanşahlar'dan bir hamle olmayacağını artık biliyorlardı¹⁰¹. 1117 yılında IV. David oğlu Dimitri'nin komutanlığıyla Şirvan'a ordu gönderdi ve Galazdor Kalesini aldı. 1120 yılında IV. David Şirvan'a tekrar baskın düzenledi ve Kabala şehrini tuttu. Mayıs ayında tekrar baskın düzenleyerek Lahıç, Şiştlanga ve Kürdevan'a kadar olan tüm bölgeyi tuttu ve Kartliye geri döndü¹⁰². I. Efridun b. I. Ferîburz'un yönetime geçtiği dönem Gürcülerle ilişkilerin düzeltilmesi ve Şirvanşahlar Devleti'nin sınırlarının savunulması olarak bilinmektedir.

d. III. Menûçîhr b. I. Efridun (1120-1160)

III. Menûçîhr b. I. Efridun dönemi, Gürcülerin Şirvanşah yönetimine müdahale etmesiyle bilinmektedir. III. Menûçîhr Gürcü Çarı'nın akrabası olmasına rağmen IV. David Şirvan'a baskı yapmaya devam ediyordu. 1123 yılında Şirvanşah elçileri Sultan Mahmud'un (1118-1131) yanına geldi ve ondan yardım istediler. Şirvan elçileri olanları şöyle anlatmıştır: “*Şirvan halkı Sultan sancaklarını bekliyor. Melik Şirvanşah (yani*

---

¹⁰⁰ Aşurbeyli, a. g. e. , s. 90.

¹⁰¹ Eldar Adıgözelov, *Şirvanşahlar Sarayı*, Bakü 1986, s. 147.

¹⁰² Adıgözelov, a. g. e. , s. 155.

Menûçihir) kapana kısıtlı durumda ve onun kurtuluş yolu yok. Eğer siz hazinelere ve topraklara sahiplenmek istiyorsanız Şirvan'a doğru yönelin". Şirvan elçileri Sultan Mahmud'u Şirvan'a doğru yönelmeye ikna ettiler¹⁰³. Mahmud'un ordusu Şemâhî'ye vardığında Şirvanşah III. Menûçihir bayram ve kurtuluş yolu olduğunu zannetmişti. Fakat umduğu gibi olmadı. Sultanın emriyle hapse atıldı. Bunu duyan yerli halk ayaklandı. Onlar camileri, minareleri yıkmaya, dikili binaları sökmeye çalıştılar. Fakat hiçbir etkisi olmadı. İbnü'l-Esir şöyle kaydetmiştir: “*Gürcüler Şemâhî'ye ulaşır Sultan Mahmud'un ordusu üzerine yürüdü. Sultan'ın ordusu korktu, Vezir Şems el-Mülk Osman bin Nizam el-Mülk, Sultan'a Şirvan'dan gitmeyi tavsiye etti. Fakat Sultan gitmedi ve Gürcülerle savaşmayı göze aldı*¹⁰⁴”. Fakat Gürcülerle sultan ordusu arasında savaş olmadı. Çünkü Kıpçaklar aniden Gürcüler üzerine baskına geçtiler. Uzun savaştan sonra Gürcüler, Şirvandan gitmek zoruna kaldılar. 1123 yılının haziran ayında Çar IV. David Sultan Mahmud'un Şirvandan gitmesini fırsat bilerek yeniden Şirvan'a girdi. O, Şirvanşah'ın esas merkezi olan Gülistan'ı tuttu ve tüm ülkeyi yönetimi altına aldı. 1124 yılının şubatında IV. David, Şabran Kalesini tuttu. 1124 yılının ağustos ayında Şemâhî'yı, Bugurd Kalesini ve diğer merkezi yerleri tutup kale ve şehirlerde muhafız birliklerini yerleştirdi. Ancak IV. David'in ölümünden sonra Şemâhî, II. Menûçihir tarafından geri alındı ¹⁰⁵. 1125 yılında IV. David'in oğlu Dimitri Gürcü tahtının varisi oldu. Onun yöneticiliği zamanında Şirvan-Gürcü ilişkileri daha da gelişti. Dimitri'nin yöneticiliği yıllarında (1125 -1156) yani otuz yıllık bir dönemde iki devlet barış içinde ilişkilerini sürdürmüşler¹⁰⁶.

e. II. Efridun b. III. Menûçihir (1160-1161)

III. Menûçihir 1160 yılında vefat ettikten sonra kısa bir dönem yönetime oğlu II. Efridun ibn III. Menûçihir geçmiştir. Fakat onun tahta çıkmasıyla öldürülmesi aynı yıl içerisinde olduğundan yerine diğer oğlu I. Ahsitan geçmiştir¹⁰⁷.

---

¹⁰³ Ziya Bünyadov, *Gürcistan ve Şirvan*, Bakü 2007, s. 285-289-292.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esir'den naklen, Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 139-141.

¹⁰⁵ Asatiani, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁰⁶ Minorsky, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁰⁷ Sara Aşurbeyli, *a.g.e.*, 95.

f. I. Ahsitan b. III. Menûçihir (1161-1196)

I. Ahsitan 1186 yılında Atabey Cihân Pehlivân'ın ölümünden sonra tahta geçen Kızıl Arslan'ın yöneticiliğinin zayıf olduğunu anladı. Ordusuyla baskın düzenledi fakat mağlup oldu. I.Ahsitan b. III. Menûçihir ordusunu Bakü'ye doğru yönlendirdi. Bundan sonra Bakü Şirvanşahların ikinci başkenti oldu. Kızıl Arslan Şemâhî'yı ve Derbent'e kadar olan toprakları tuttu. Bu topraklar birkaç yıl onun yönetiminde kaldı. I. Ahsitan'ın Irak Selçuk sultanlarının yönetimi altında olduğu sikkelerde belirtilmiştir. Sikkenin bir yüzüne "el-malik el-muazzam Ahsitan b. Menûçihir", diğer yüzüdeyse halife el-Müstencid billahın ve Sultan Arslan Şahın adları yazılmıştır. Burada Sultan III. Tuğrul'un adı yoktur. Y.A. Pahomov bu durumla ilgili şunları yazmıştır: "*Atabey Kızıl Arslan ve Sultan III. Tuğrul'un ölümünden sonra Ahsitanın yöneticileri atabeylerin yönetimini redetmiş ve Şirvanşah ünvanını kazanıp sikkeler üzerine kendi isimlerini yazmışlar.*"¹⁰⁸. I. Ahsitan'ın ölüm yılı tam olarak eserlerde geçmemektedir. Hâkânî'ye göre iki çocuğu olmuştur. Oğlu Efridun Ferîburz daha çocukken kızı Çiçek ise genç yaşında ölmüştür. I. Ahsitan'ın ölümünden sonra Şirvan tahtına onun kardeşi Şahenşah oturdu.

g. I. Şahenşah b. III. Menûçihir (1196-1204)

Şemâhî'da 1198 yılında güçlü deprem olmuştur. Bu deprem sonucu I. Ahsitan'ın eşi ve çocukları öldüğü için tahtın varisi kalmamıştır. Bu yüzden de yönetime I. Ahsitan'ın kardeşi I. Şahenşah ibn III. Menûçihir geçmiştir. I.Ahsitan öldüğü zaman diğer kardeşi I. Ferruhzad b. III. Menûçihir Şahenşah yönetime geçmek istemiştir. Bu yüzden de taht kavgaları başlamıştır. Şirvanşahlar Devletinde I. Ahsitan'ın ölümünden sonra yaklaşık sekiz yıl içerisinde yönetime Şahenşah, Ferîburz ve Ferruhzad geçmiştir. Daha sonra yönetim babadan oğula geçmiştir¹⁰⁹.

h. I. Gerşesb b. I. Ferruhzad (1204-1225)

I. Gerşesb b. I. Ferruhzad döneminde Şirvan çok sayıda baskına maruz kalmıştır. 1220-1221 yıllarında Moğolların Şirvan'a ilk baskını oldu. Yirmi bin kişilik Moğol ordusunun başında Cebe Noyan ve Sübegetey Bahadur geliyordu. Onlar Gürcüleri yendikten sonra Derbent'e doğru yol aldılar. Fakat onlar Derbent'ten önce Şemâhî şehrine baskın

¹⁰⁸ Andrey Pakhomov, *Şirvanşah Tarihi*, çev. Salih Gaziyev, Tiflis 1978, s. 30.

¹⁰⁹ Sara Aşurbeyli, *a.g.e.*, 175.

düzenlediler¹¹⁰. Şemâhîlilar, Moğolların ilk hamlesini kırmayı başardılar. Fakat daha sonra Moğol ordusunun önünde duramayan şehir halkı teslim oldu. Bu dönem o zaman mevcut olmuş tüm devletler için zorlu bir süreçti. Böyle bir zamanda Şirvan'da yöneticiler arasında anlaşmazlık başladı. Bu anlaşmazlığın başlıca nedeni I. Gerşesb'in, Gürcü Çarı Rusudan'ın kızı Thamarayla evlenmesiydi. Ona karşı ittifak kuruldu ve bu ittifakın başında III. Ferîburz geliyordu. Şirvan tahtını yöneten III. Ferîburz Gürcülerle çatıştı. Buna sebep I. Gerşesb'in Gürcülerden yardım istemesiydi. Gürcüler ona yardım ettiler ve karşılığında ülkenin yarısını aldılar. Gürcülerin ordusu kısa bir zaman içerisinde Şirvan'a ulaştı. III. Ferîburz askeri birlik topladı ve şöyle hitapetti: *“Gürcülerin zafer kazanması kaçınılmazdır. Eğer onlar kazanırlarsa babam hiçbirimizi sağ bırakmaz. Gürcüler de ülkenin yarısını hatta belki tamamını alacaklar. Bu yüzden önce biz onları karşılamalı ve zafer kazanmalıyız”*. III. Ferîburz bin kişilik süvari birliğiyle I. Gerşesb'in yönettiği orduyu hezimete uğrattı. Bu zaferden sonra III. Ferîburz hâkimiyet dönemini daha da uzattı. O, ordusu ve idarecileriyle iyi davrandı, halka yardımda bulundu¹¹¹. I. Gerşesb'in hâkimiyet dönemi 1125 yılında bitmiştir. Bu esnada Hârizmşah Celâleddin Mengübertî'nin ordusu Kafkasya'ya girmiş daha sonra Moğol baskınları başlamıştır. O döneme ait Gürcü salnamesinde Şirvan ve Şirvanşahlarla ilgili bilgiler bununla kısıtlı olmuş başka bilgi mevcut değildir¹¹².

Moğol işgali Şirvan'ın sonunu getirmiştir. Y.A. Pakhomov'un vardığı sonuca göre XIII. yüzyılın sonunda basılmış tüm paralar Moğol yönetimini göstermiştir¹¹³. Bu dönemin paralarının üzerinde Mengü Kağan'ın (1251-1260) “adil, büyük” anlamına gelen ismi yazılmıştır. Bu paraların sonuncusu Abbasi halifesinin döneminde basılan paralardı. Üç yılın sonunda Şirvanşah II. Ahsitan, Hülâgû Han'ın emriyle öldürülmüştür. İbnü'l-Füvati kendisinin “Titullar lügati”nda şu satırları kaydetmiştir: *“Aladdin Ferîburz ibn Guştasb eş-Şirvanî Şirvan hükümdarıdır. İsmi zikr edilen hükümdarın babası Ahsitan'dır ki onu Hülâgû Han öldürtmüştür”*¹¹⁴.

D. Hârizmşahlar

---

¹¹⁰ Sara Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 178.

¹¹¹ Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s. 278.

¹¹² Bakühanov, *a.g.e.*, s. 18-20.

¹¹³ Pakhomov, *a.g.e.*, s. 31.

¹¹⁴ Azat Rzayev, *Nasiruddin Tusi Hayati, Bilimi, Genel Kültürü*, Bakü 1996, s. 94.

XII. yüzyılda Azerbaycan'da kurulan devletlerden biri Hârizmşahlar Devleti olmuştur. 1092-1221 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Hârizmşahlar için, diğer Türk-İslam devletleri arasında farklı bir hususiyeti vardır. Bunlar içerisinde en önemlisi bir İslam sınırları devleti oluşu içerisinde uç bölge olan Hârizmde kurulmuş olmasıdır. Hârizmşahlar Devleti Moğol İmparatorluğu'nun İslam dünyasına saldırmasını önleyemediği için, hem kendisinin yıkılmasına hem de Maverâünnehr, İran, Kafkasya topraklarının işgal edilmesine sebep olmuştur¹¹⁵.

Hârizmşahlar Devleti'nin başında sülalenin kurucusu olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun valisi Kutbüddin Muhammed (1097) geliyordu. Ondan sonra yönetime halefleri Alâeddin Atsız (1128), İlarıslan (1156), Alâeddin Tekiş (1172) , Alâeddin Muhammed (1200) ve Celâleddin Hârizmşah (1220-1231) sultan olarak geçmiştir¹¹⁶.

1. Kutbüddin Muhammed (1097-1128)

Yemînüddin Anuş Tegin'in oğlu olan Kutbüddin Muhammed Merv'deki bir medresede iyi bir tahsil almıştır. Aynı zamanda iyi bir devlet adamı olarak yetiştirilen Kutbüddin ülkesinde adaletle hüküm sürdü, başarılı hizmetlerde bulundu ve ilim adamlarını himaye etti, bu sayede şöhret ve itibarı arttı. Habeşî b. Altuntak'ın öldürülmesinin ardından Horasan'a tamamen hâkim olan Melik Sencer, Kutbüddin Muhammed'i Hârizmşah olarak yerinde bıraktı (1100). Kutbüddin kabiliyetiyle Sencer'in takdirini kazandı¹¹⁷. Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı kalan Kutbüddin Muhammed, Sultan Sencer nezdinde yüksek bir itibara sahip olmuş, Hârizm'in yıllık vergilerini çeşitli hediyelerle birlikte takdim etmek üzere bir yıl bizzat kendisi sultanın huzuruna gitmiş, bir yıl da oğlu Atsız'ı göndermiştir. "Padişah, kutbü'd-dünyâ ve'd-dîn, ebü'l-feth, muînü emîri'l-mü'minîn, cemâleddin" gibi bazı lakaplarla anılması onun kudret ve nüfuzunu göstermektedir¹¹⁸.

2. Atsız b. Muhammed (1128)

---

¹¹⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

¹¹⁶ Aydın Taneri, "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Hârizmlerşahlar Vezareti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Edebiyat Dergisi*, S.7-8, İstanbul 1977, s. 20.

¹¹⁷ Abdülkerim Özaydın, "Kutbüddin Muhammed", *DİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 484-485.

¹¹⁸ Özaydın, Kutbüddin Muhammed", *DİA*, C. 26, s.485.

Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Hârizmşah emirlerinden biridir. İsmi, Atsız olup babasının ismi Muhammed Kutbuddin'dir. Dedesi ise; Büyük Selçuklu sultânı Melikşâh'ın Hârizm valisi Anûştegin'dir. Atsız, Alâüddîn, Bahâüddîn, Ebû Muzaffer, Hüsâm-ı Emîr-ül-mü'minîn gibi lakabları vardır. Daha çok Alâüddîn lakabıyla meşhûr olmuştur¹¹⁹. Babasının Harezem valiliği sırasında, Merv veya Hârizm'de 1099 (H. 492) senesinde doğdu. Tecrübeli bir kumandan ve teşkilâtçı bir idareci olarak yetişip, babasından sonra Hârizm valisi oldu. İlk zamanlar Büyük Selçuklu Sultânı Sencer'e sadâkatle bağlı kaldı. Fakat daha sonra istiklâl elde etmek için zaman zaman baş kaldırdı. Sultan Sencer'in üstüne gitmesi üzerine, her defasında, ona bağlılığını bildirdi. 1156 (H. 551) senesinde Habûşân'da (Kûçân) vefat etti ¹²⁰.

3. İlarıslan (1156)

1156 yılında Atsız ölünce İlarıslan Hârizmşah tahtına geçti. İlarıslan'ın Hârizmşah olarak göreve başlamasının hemen ardından 8 Mayıs 1157'de Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı olan Ahmed Sencer öldü. Büyük Selçuklu Devleti ortaya çıkan çeşitli sultan adaylarının birbirleriyle mücadeleye girişmeleri ile büyük bir karışıklığa boğulup çok geçmeden bir tarihsel siyasî güç olmaktan çıktı. Bu gerçek, etkin olarak İlarıslan'ın Büyük Selçuklulara vasal olmasına son verdi ¹²¹. İlarıslan Horasan'da olan siyasi gücünü yükseltmek için her türlü siyasete başvurdu. Bu nedenle çeşitli yöresel yöneticilerle değişik dönemlerde geçici müttefiklik yaparak onlara askeri destek sağladı. Fakat Selçukluların otoritesinin gittikçe zayıflayıp Selçuklu devletinin çökmesine rağmen, diğer bölge idarecilerine üstün gelmeyi başaramadı ¹²².

4. Alâeddin Tekiş (1172)

Hârizmlerin en önde gelen yöneticisi Hârizmşah Tekiş olmuştur. Hemedan'ı ve Fars Irak bölgesinin bazı şehirlerini ele geçirmiş ve bu toprakları kendi emirleri arasında paylaşmıştı. Tam da bu dönemde Zencan yakınlarındaki savaşta hezimete uğrayan

---

¹¹⁹ Faruk Sümer, "Atsız ibn Muhammed", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 91-92.

¹²⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 26.

¹²¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 32.

¹²² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 47.

Azerbaycan atabeylerinden Kutluk İnanç müttefik olduğu Hârizmşahlarla olan savaşı da kaybetti ve Fars Irak bölgesinden çıkması talep edildi. Bu dönem, Kutluk İnanç'ın öldürüldüğü, Hârizmşah Tekiş'in ordusunun Hemedan'daki memlûklere karşı Ebubekir'i gönderdiği dönem idi¹²³. Bu yüzden o, sultanlığın yönetimini Ebubekir'e verdi. Fakat Ebubekir, Gürcüler tarafından gelebilecek tehlikenin olduğunu sezdiğinden yönetimin kardeşi Özbek'e verilmesini önerdi. Hârizmşah Tekiş kendi ülkesine döndükten sonra Cihân Pehlivân'ın memlûkleri onunla mücadeleye başlamak için anlaşma yaparak ittifaka girdiler. Bu ittifakın başında emir İzzettin Ebu'l-muzaffer Gökçe b. Abdullah et-Türki geliyordu¹²⁴. Onun taraftarları Rey ve onun bölgelerini ele geçirip, Hârizmleri çıkarmak için İsfahan'a doğru gittiler. Fakat İsfahan'ın memlûkü Seyfettin Tuğrul başta olmakla halife ordusu tarafından ele geçirildiğini öğrenildi. Sultan Alâeddin Tekiş âdil, merhametli, güzel ahlâklı, bilgili ve kabiliyetli bir hükümdardı. Hanefî fihkına vâkıfı. Edip, şair ve âlimleri himaye eden Tekiş'in kendisi de iyi bir edip ve şairdi. Sultan Alâeddin Tekiş döneminde Hârizmşahlar Devleti bölgenin en güçlü ordularından birine sahip, idarî sistemi sağlam büyük bir devlet niteliğini kazanmıştı. Bu yönüyle Tekiş, Hârizmşahlar hânedanının en büyük şahsiyeti olarak değerlendirilebilir¹²⁵. Oğlu Alâeddin Muhammed'in ilk başarılarını da bizzat kendisi hazırlamıştır. İran'daki bazı yerli hânedanları, atabegleri, belirli bir tarihten sonra Gurlu hükümdarlarını kendine tâbi kılan Tekiş bütün İran'ı Hârizmşahlar'ın hâkimiyeti altında birleştirmeye çalışmış, ancak bu isteği oğlu Muhammed tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Alâeddin Tekiş “han” unvanının yanı sıra “melik-i Hârizm, hudâvend-i âlem, pâdişâh-ı benî Âdem, seyyidü mülûki’ş-Şark ve’l-Garb, şehriyâr-ı Îrân ve Tûrân, Ebü'l-Muzaffer, el-melikü'l-a‘zam” gibi unvan ve lakapları da kullanmıştır. 1200 yılında Hârizmşah Tekiş vefat etmiştir¹²⁶.

5. Alâeddin Muhammed (1200)

Hârizmşahlar Devleti'nin 1200-1221 döneminde Alâeddin Muhammed Hârizmşah unvanı ile bilinen hükümdarıydı. Saltanatının başında Büyük Selçuklu Devleti'nin çökmesi nedeniyle geniş topraklar elde etmiştir. Fakat sonradan Cengiz

---

¹²³ Taneri, *a.g.m.*, s. 38-40.

¹²⁴ Abdülkerim Özaydın, “Hârizmşahlar Devleti”, *Türkler*, C. IV, Ankara 2002, s. 894.

¹²⁵ Meryem Gürbüz, “Alâeddin Tekiş”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 364-365.

¹²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, “Hârizmşâh Alâeddîn Tekiş'in Adı Hakkında”, *Belleten*, S. 56, Ankara 1950, s. 592.

Han hükümdarlığı altında genişlemeye başlayan Moğollar ile savaşmak zorunda kalmıştır. Moğol orduları Hârizmşah ülkesini talan ve harap edip halkına büyük zayıat verdirmişlerdir. Alaaddin Muhammed Hârizmşah Moğol ordularına yenildi ve sonunda onlar tarafından kovalanıp Hazar Denizi üzerinde bir adaya saklandı ve 1229'da bu adada açlıktan hayatını kaybetti ¹²⁷.

6. Celâleddin Mengübertî (1220-1231)

Asıl adı Mengübertî olup doğum tarihi bilinmemektedir. Celâleddin, devrin geleneğine uyularak ona verilen lakaptır. Babası Hârizmşah Alâeddin Muhammed, annesi Hintli bir câriye olan Ayçiçek Hatun'dur. Celâleddin devrin değerli hocalarından ders almıştır. Hârizmşah Alâeddin Muhammed 1215'te Gûr ve Gazne bölgesini hâkimiyeti altına aldığı zaman oğlu Celâleddin'i, Gazne merkez olmak üzere Gûr, Herat, Garcistan ve Sicistan ülkelerine melik olarak tayin etmiş, vezirliğine de Şehâbeddin Alp el-Herevî'yi getirmişti¹²⁸. Fakat çok sevdiği ve değer verdiği oğlunu merkezde kendi yanında tutmayı uygun bulmuştu. Kerber Melik başarılı bir idareci olarak Moğol istilâsından sonra Celâleddin'in Hindistan'dan dönüşüne kadar bu bölgeyi elinde tutmuştur. Celâleddin kardeşleriyle beraber Âbeskûn'dan başşehre dönünce halka Sultan Alâeddin'in veliahtlığına onu tayin ettiği bildirildi ¹²⁹. Türk devletlerinin devamlılık ve bütünlük arzettiğine inanan Celâleddin Hârizmşah kendisini Büyük Selçukluların mirasçısı kabul ediyordu. O Türk-İslâm tarihinin en cesur ve bahadır hükümdarlarından biridir. Gürcülere ve Moğollara karşı mücadelesiyle büyük bir şöhrete kavuşmuş ve İslâmiyet'i savunan bir kahraman olarak tanınmıştır ¹³⁰.

E. Celâleddin Mengübertî'nin Azerbaycan'a Baskını (1225)

Moğolların baskınıyla çöken Hârizmşahlar Devletinde sultanın oğulları babalarının yönetimi altındaki bazı vilayetlere sahip çıktılar. Fars-Irak'ını tutmuş Şehzade Gıyasettin Pirşah 1224 yılında Atabey Özbek'in güçsüzlüğünü fırsat bilerek Özbek'in kız kardeşiyle

---

¹²⁷ Özeydin, Hârizmşahlar, s. 897.

¹²⁸ Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 248.

¹²⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 78.

¹³⁰ Taneri, *a.g.m.*, s. 250.

evlenmesi karşılığında anlaşma yapabileceğini söylemiştir. Bundan sonra Gıyasettin'in kardeşi Hârizmşahlar Devleti'nin çökmesinde suçlu bulunduğu halife en-Nasir'ı cezalandırmak için Bağdat'a baskın düzenledi. Halifenin ordusuna karşı zafer kazanan Celâleddin Mengübertî on iki gün Bağdat etrafında belkedikten sonra ordusunu Azerbaycan'a doğru yönlendirdi¹³¹. Bütün İran'ı itaat altına alan Celâleddin, Azerbaycan'ı devletine katmak gayesiyle harekete geçti ve Merâğa'yı aldı. Sonra Tebriz üzerine yürüdü ve 1225 Temmuzunda şehri zaptetti¹³². Böylece Azerbaycan'ı ilhak eden sultan, Gürcistan seferine çıktı. Celâleddin Gürcistan'da iken Tebriz reisi Nizâmeddin ve kardeşi Şemseddin Tuğrâî isyan ettiler. Bunu haber alan sultan derhal Tebriz'e döndü ve Nizâmeddin'i öldürttü. Bundan sonra Horasan veziri Orhan'ı ordu ile Gence'ye yolladı. Orhan, Gence ile beraber Beylekân, Berdea, Şenkûr ve Şîz'i zaptetti. Celâleddin Azerbaycan ve Arrân'ı topraklarına katıp Tebriz'i başşehir yaptıktan sonra Gürcistan Krallığı'na karşı harekete geçti. Önce diplomatik yollara başvurdu; Gürcüler'e elçi göndererek müzakerelere girişti. Fakat Gürcüler Celâleddin'in tekliflerini reddettiler ve Kerbî'de yapılan savaşta büyük yenilgiye uğradılar¹³³. Celâleddin 1226 yılı başında tekrar Gürcistan'a yöneldi; Tiflis'i kuşattı ve aldı. Arrân nâibi Cemâleddin Kummî'nin itaat arzemesiyle Arrân da ele geçirilmiş oldu.

1225 yılında Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden Merâğa'yı zapteden Celâleddin ile I. Alâeddin Keykubad Moğol tehlikesine karşı dostane münasebetler tesis etmek için gayret sarfettiler ve birbirlerine mektup gönderdiler¹³⁴. Alâeddin Keykubad, Celâleddin'in Moğollara karşı koyamayacağını anlayınca çekingen bir politika takip etmeye başladı. Bunun üzerine Celâleddin, Anadolu Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırıp Anadolu'yu ele geçirmek maksadıyla önce Ahlat'ı zaptetti (Nisan 1230). Alâeddin Keykubad ise Celâleddin'in Tiflis'in fethinden vazgeçmesini ve Moğollarla anlaşmasını tavsiye eden bir mektup gönderdi. Aksi takdirde ona karşı cephe alacağını bildirdi. Celâleddin bu tavsiyeleri dinlemediği gibi, Alâeddin'in elçisini de alıkoydu¹³⁵. Celâleddin Moğolların kendisini takibe çıktıklarını duyunca Gence'ye gitti, ancak orada kalmayı uygun bulmayarak el-Cezîre'ye inmeye karar verdi. Aras-Eleşkirt-Malazgirt-Hani yolunu takip

---

¹³¹ Bünyadov, *a.g.e.*, s. 164.

¹³² Taneri, *a.g.m.*, s. 249.

¹³³ Taneri, *a.g.m.*, s. 250.

¹³⁴ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 82.

¹³⁵ Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 85.

ederek Âmid önüne geldi (1231). Moğollar ise Bargiri-Ahlat yolundan inerek bir gece sabaha karşı Dicle Köprüsü kenarında Celâleddin'e baskın yaptılar. Celâleddin'in bütün maiyeti öldürüldü veya dağıldı, kendisi de Meyyâfârikîn tarafına kaçtı¹³⁶. Moğol süvarileri tarafından takip edilen Celâleddin tırmandığı sarp dağda eşkıya ile karşılaştı ve öldürüldü. Halk Celâleddin'in ölümüne inanmadı. Onun hakkında birçok efsane yayıldı. Bu ise ölümünden yıllarca sonra bile Moğolların endişe duymalarına sebep oldu. Celâleddin'in maiyetindeki emîrlerden bazıları Anadolu Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiş, geri kalanlar da Suriye ve el-Cezîre'ye dağılmışlardır¹³⁷. Türk devletlerinin devamlılık ve bütünlük arzettiğine inanan Celâleddin Hârizmşâh kendisini Büyük Selçukluların mirasçısı kabul ediyordu. O Türk-İslâm tarihinin en cesur ve bahadır hükümdarlarından biridir. Gürcülere ve Moğollara karşı mücadelesiyle büyük bir şöhrete kavuşmuş ve İslâmiyet'i savunan bir kahraman olarak tanınmıştır¹³⁸. Celâleddin Hârizmşâh'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da Moğol yönetimi başlamış oldu.

---

¹³⁶ Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 90.

¹³⁷ Taneri, *a.g.m.*, s. 250.

¹³⁸ Taneri, *a.g.m.*, s. 251.

II. BÖLÜM

XIII. YÜZYILDA AZERBAYCAN'IN SİYASİ YAPISI

A. Moğolların Azerbaycan'ı İstilas

Temuçin (Cengiz Han) bütün Moğol ve Türk kabilelerini bir araya getirdikten sonra Çin'i işgal etmiş, akabinde ise merkezi Karakum olmak üzere büyük bir devlet ihdas etmiş idi. Cengiz Han Hârizmşahlar Devleti ile yaşadığı anlaşmazlık üzerine büyük bir sefer düzenledi. Bu sefer sonucunda Hârizmşahlar Devleti'nin bütün topraklarını istila etti. Bu istila sırasında Hârizmşahlar da ciddi bir direniş göstermişlerdi. Celâleddin Hârizmşah artık tamamen Azerbaycan bölgesinden çekilmiş idi.

Moğolların Azerbaycan'a ilk baskınları 1220 yılında gerçekleşmiştir. Moğol ordu komutanları Cebe ve Subutay, Azerbaycan'ın Zencan, Erdebil, Serab ve diğer şehirlerini ele geçirip Tebriz'e doğru yaklaştırmaya başladılar. Tebriz kale duvarlarıyla kuşatıldığından Moğollar, şehri ele geçirmenin zor olduğunu anlayarak ve savaşa girmeden karşılıklı anlaşma yapmayı uygun buldular. Atabey Özbek şehrin savunmasından emin olmadığı için Moğollarla masaya oturmayı, karşılıklı anlaşma yapmayı daha münasip buldu¹³⁹. O, Cebe ve Subutay'a elçiyle birlikte erzak, hayvan ve altın gönderdi. Moğollar bu hediyeleri aldıktan sonra kışı geçirmek için Mugan'a oradan da Gürcistan'a baskına geçtiler. 1221 yılının başlarında Cebe ve Subutay'ın komutasındaki askerler Gürcistan'dan Azerbaycan'a döndüler ve Tebriz'e doğru yöneldiler. Tebriz hâkimi Şemseddin Tuğrayı para, erzak, hayvan verip şehri bu defa da kurtarmayı başardı. Bu olaydan sonra Moğollar aniden Merâğa'ya baskın yaptılar. Şehir hâkimi Ruyendej kalesinde saklandı. Fakat halk düşmana karşı direndi. Moğollar duvarları yıkıp Merâğa'ya girdiler ve halkı direndikleri için cezalandırdılar. Bazı tarihi kaynakların verdiği bilgilerde Moğollar el geçirdikleri esirlere zorla "Moğollar gitti" cümlesini söyletmiş, neticede saklanan insanlar ortaya çıkınca hepsi katledilmiştir¹⁴⁰.

Moğollar, Merâğa şehrini kuşattığı zaman Hemedan'da halk ayaklanması oldu. Bu yüzden de Cebe ve Subutay Azerbaycan'dan gitmek zorunda kaldılar. Moğol komutanlar

¹³⁹ İsmail Aliyev, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1993, s. 284.

¹⁴⁰ İgor Petruşevsky, *XIII-XIV Yüzyılda İran'da Tarım ve Tarım İlişkileri*, çev. Salih Gaziyev, Moskova 1960, s. 30.

Hemedan'daki halk ayaklanmasını durdurmaya başardıktan sonra Erdebil'e baskın yapıp şehri kuşattılar. Oradan da üçüncü kez Tebriz'e baskın yaptılar. Atabey Özbek, düşmanın yaklaştığını duyunca Nahçıvan'a kaçtı. Tebrizliler bu kez de şehir yöneticisi Şemseddin Tuğrayı'nın önderliğinde savunmaya geçtiler. Moğol komutanlar şehrin savunmasını gördükten sonra savaş yapmanın zor olduğunu anladı ve yine haraç almakla yetindiler. Böylece Tebriz üçüncü kez Moğollardan kurtulmuş oldu¹⁴¹. Moğollar, Serab'ı tuttuktan sonra Beylegan'a doğru yöneldiler. Burada Moğollarla halk arasında kanlı bir savaş oldu. Acımasız savaştan sonra Beylegan, Moğollar tarafından zaptedildi ve direnen halka işkence yapıldı. Moğollar sadece yaşlıları, çocukları değil hatta anne karnındaki bebekleri dahi katletmişlerdi. Şehri yağmalayan Moğollar Beylegan'ı yakmakla yetinmeyip halktan haraç da alarak Gürcistan'a gittiler. Daha sonra Şemâhî şehrine baskın düzenleyen Moğollar burada halkın direnişiyle karşılaşmışlardı¹⁴².

Moğollar 1222 yılında Şemâhî şehriden kuzeye doğru yöneldiler. Derbent'i geçmenin zor olduğunu anlayan Moğollar tuzak kurdular. Şirvanşah'a elçi gönderip karşılıklı konuşmak istediklerini anlattılar. Teklif, Şirvanşah tarafından kabul edildi ve onlarla elçi gönderildi. Moğollar elçilerden birini öldürüp diğerlerine Derbent'ten kuzeye giden gizli yolları söylemeleri için baskı yaptı.

Moğol ordusu ancak bundan sonra 1222 yılında Azerbaycan'dan Moğolistan'a dönebilmişlerdi¹⁴³. Moğolların bu ilk baskınları genel olarak keşif amaçlıydı. Fakat, bu baskınlarda Azerbaycan'daki iç savaşlar ve taht kavgalarının sonucu düşmana karşı beraber mücadele yapılamadı ve Moğolların baskını sonrası ülke siyasi, kültürel, ekonomik açıdan ciddi sıkıntılarla yüzleşmiş oldu¹⁴⁴.

B. Altın Orda Devleti'nin Kuruluşu ve Azerbaycan

Altın Orda Devleti'nin kurucusu olan Cuci, babası Cengiz Hârizm Seferiyle meşgulken, komutanları Cebe Noyan ile Subutay (Sübödey) Noyan'ı, Kafkasya'ya seferle görevlendirmişti¹⁴⁵. Altın Orda Devleti'nin sınırları Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzanmıştır. Bu sırada büyük oğlu Cuci Han'ı da kendisine verdiği İdil Irmağı doğusundaki yurduna göndermişti. Bilindiği gibi Cengiz Han daha hayattayken, fethettiği toprakları

---

¹⁴¹ Piriyev, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁴² Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 225.

¹⁴³ *Azerbaycan Tarihi*, C. III, s. 16.

¹⁴⁴ Piriyev, *a.g.e.*, s. 112.

¹⁴⁵ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 227.

Moğol geleneklerine göre kendi oğulları arasında paylaştırmıştır. Mükemmel kumandanlığı ve tecrübeli devlet adamlığı sıfatlarıyla kendisini ispatlayan Cuci Han'a Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlayarak İdil-Ural bölgesi ve ötesi verilmişti¹⁴⁶.

Orda Moğolca “çadır, otağ” mânasına gelmektedir. Devletin kurucusu Batu Han'ın ak otağının üst kısmının altın yaldızlı olması sebebiyle bu devlete Altın Orda veya Ak Orda denmiştir. Cengiz Han'ın 1227'de ölümünden sonra yerine geçen oğullarından Ögedey zamanında karar verilen batı seferi, 1237-1241 yılları arasında aralıklarla sürmüştür. Güney Kafkasya'yı çiğneyen Cebe ve Subitay Noyanlar daha sonra Kuzey Kafkasya'ya girmişlerdir. Burada Moğollarla birlikte hareket eden Kafkas kavimlerinden Alan, Çerkes ve Lezgileri mağlup etmiş, daha sonra da Kıpçakları yenilgiye uğratmışlardır¹⁴⁷. Kıpçaklar, Rus knezleriyle anlaşıp ordu hazırlamışlar. Moğolları kendi memleketlerine sokmamak için Moğollara karşı çıkmışlardır¹⁴⁸. İki ordu Don Irmağına dökülen Kalka Irmağı yakınlarında 1223 yılında karşı karşıya geldi. Birleşik Rus-Kıpçak ordusunu mağlup eden Moğol ordusu bundan sonra Sudak'ı yağmaladı ve bol ganimetle yurduna döndü. Fakat Moğollar, Bulgarların baskınına uğradılar ve ağır zaiyat verdiler¹⁴⁹. 1222 yılından beri Doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan Cengiz Han oğlu Cuci Han'ı yerinde bırakmış ve ona İrtiş Irmağı'ndan İdil Irmağı'na kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesi ile Hârizm'in idaresini vermiştir. Ayrıca burada “Büyük Orda”nın tesis edilmesini ve “Altın Taht”ın kurulmasını emretmiştir¹⁵⁰. Dört ulus içinde ilk tesis olunan “Cuci Ulusu” olmuştur, fakat Cuci Ulusu'nun büyümesi oğlu Batu Han zamanında ikinci Kıpçak seferi sayesinde olmuştur. Cengiz'in torunu ve Cuci Han'ın oğlu olan Batu (Sayın) Han idaresinde yapılan bu seferde ilk olarak Volga Bulgarları ortadan kaldırıldı. Ardından Moskova olmak üzere Rus knezliklerinin pek çok kale ve şehirleri iki üç ay gibi kısa bir zamanda ele geçirildi. Batu Han bundan sonra, bir Türk kavmi olan Kıpçaklar üzerine yürüyerek onları dağıttı. Kıpçaklar'dan bir kısmı Kama Bulgarları arasına, geri kalanlarını da Macaristan'a iltica etmek mecburiyetinde kaldılar. Yurtlarından çıkarılıp

---

¹⁴⁶ İlyas Kamalov, *Altın Orda İlhanlı Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 6.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C.11, çev. Abdullah Köşe, İstanbul 1989. s. 53-56.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C.11, s. 57-58.

¹⁴⁹ Gabdurahman Hafızov, *Raspad Mongolskoy İmperiyi i Obrazovaniye Ulusa Djuçi*, çev. Terlan Aliyev (*Moğol İmparatorluğu'nun Yıkılışı ve Cuci Ulusu'nun Kuruluşu*), Kazan 2000, s. 64-65).

¹⁵⁰ Kamalov, *a.g.t.*, s. 7.

batıya sürüldükten sonra, Aralık 1240'ta Ukrayna steplerine inilerek bölgenin en büyük knezliği olan Kiev zaptedildi.

Devletin sınırları Kıpçak Bozkırını (Deşt-i Kıpçak), İdil'in aşağı ve orta havzasını, Seyhun ve İdil ırmakları arasındaki Aral Gölü yöresini, Kafkasların Azerbaycan'a kadar olan kesimini kapsıyordu. İdil'in aşağı mecrasındaki Türk-Moğol unsuru artık şehir ve köylere yerleşmekteydi. Azerbaycan'ın da dahil olduğu Altın Ordu'da şimdiye kadar yirmi beş şehir tesbit edilmiştir. Bunlar: Azak, Batçin, Bakü, Büler, Bulgar, Derbent, Gülistan, Kırım, Kırım-Cedit, Macar, Macar-Cedit, Mahmud Abat, Münşi, Ordu, Ordu-Cedit, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray-Cedit, Saraycık, Sığnak-Cedit, Tebriz, Ükek, Hacı-Tarhan (Zeci-Tarhan), Şabran, Şemâhî. Bu sayılan şehirlerde büyük ticaret kervanları, limanlar vardı. Özellikle Saray şehrinin büyüklüğü ve güzelliği hakkında şehri bizzat gezen seyyahların elinden çıkan kayıtlar mevcuttur¹⁵¹.

III. Moğolların İkinci Baskını ve Azerbaycan'ın İşgali (1231)

Moğolların Azerbaycan'a ikinci defa gelişi Carmugan Noyan komutanlığında olmuştur. Moğol ordusu Carmugan'ın komutanlığıyla Rey ve Hemedan şehirlerini tutup 1231 yılında ikinci kez Azerbaycan topraklarına saldırdı. Merâğa şehri düşmana karşı direndi. Şehri zorlukla ele geçiren Moğollar, şehir halkı üzerine çok ağır vergi koydu. Sonra Tebriz şehri kuşatma altına alındı. Şehir yöneticileri Moğollara hediyeler vererek şehri kurtarmayı başardılar. Bu anlaşmadan sonra Tebriz'in ünlü zanaatkârları Moğolların talebiyle Karakurum'a gönderildi. Moğollar buradan Gence'ye doğru yöneldiler fakat şehir halkı teslim olmadı. Şehir halkı kendi mülklerinin düşmanın eline geçmemesi için evlerini yaktılar. Uzun çekişmeden sonra 1235 yılında Gence Moğollar tarafından istila edildi. Moğolların istilasından sonra Gence şehri dört yıllık bir sürede dağıtılmış vaziyette kaldı. Daha sonralar şehir yeniden yapılandırıldı¹⁵². Moğollar Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde de istilalara başladılar. 1239 yılında Derbent şehrinin istilasıyla tüm Azerbaycan'ın Moğollar tarafından işgali bitmiş oldu.

---

¹⁵¹ Akdes Nihat Kurat, "Altınordu Devleti (Altın Orda) - (1227-1502)", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992, s. 400-408.

¹⁵² İrade Hüseynova, *Kafkasya'nın Tarihi Ansiklopedisi*, Bakü 2010, s. 607.

Moğolların ilk gelişindeki maksat keşif olsa da ikinci gelişin maksadı Azerbaycan'a yerleşmektir. Bu yüzden de zafer kazanan Moğollar, Moğolistan'a geri dönmedi. Güney Kafkasya'da ve İran'da yerleştiler¹⁵³. Çurmagon Noyan Azerbaycan'ı alıp karargâhını Mugan ovasına kurmuş, Ermeni ve Gürcüleri itaat altına almıştır. Celâleddin Harzemşah'ın devletinin ortadan kalkması ile İran ve Azerbaycan'da Moğol idaresi kurulmuş ve Çurmagon Noyan buraya vali olarak atanmıştır(1231). Moğollar'ın Azerbaycan'a gelişleri üzerine uzun yıllardan beri burada yaşayan Türkmenler Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır¹⁵⁴. Harzemşah Devleti'nin yıkılmasından sonra Moğollar, Türkiye Selçuklu Devleti ile sınır komşusu haline gelmiştir. Bu süreçten sonra, Moğolların ilerleyişi Anadolu'ya doğru keşif hareketli bir göçün ortaya çıkmasına neden olmuştur Genel olarak Azerbaycan ve Güney Kafkasya 1239-1256 yılları içerisinde Moğolların tayin ettikleri yöneticiler tarafından yönetildi¹⁵⁵. Yöneticiler büyük imkânlarla sahipti. Onların işine kimse karışamaz yaptıklarını sorgulayamazlardı. Yöneticiler, Moğollara maddi yardımda bulunmalı, erzak, at ve diğer şeyler vermek zorundaydılar¹⁵⁶. Mugan'a¹⁵⁷ karargâhını kuran Çurmagon Noyan'ın başında bulunduğu bir grup Moğol birliği, 1232 yılında İsfahanî Kervansarayı (Rahatoğlu Kervansarayı) adıyla bilenen, Kemaleddin Ahmet b. Rahat ribatı ismiyle de zikredilen Sivas nahiyesinde bulunan bu kervansaraya kadar uzanan alana bir saldırı düzenlemişlerdir. Geçtikleri yerleşim yerlerini yakmışlar, birçok kişiyi öldürmüşler ve ele geçirdikleri esirler ile geri çekilmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) Kemaleddin Kamyar komutasında bir orduyu göndererek,

---

¹⁵³ Kurbanov, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça- Abdulkarim Özaydın, C.12, İstanbul 1991, s. 315.

¹⁵⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken yay, İstanbul 2004, s. 355.

¹⁵⁶ Kurbanov, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁵⁷ Bugün Mugân Bozkır olarak tanınan bu düz bölge, Mil ve Şirvân bozkırlarıyla beraber bugünkü Azerbaycan'ın güney-doğu bölgesini oluşturmaktadırlar. Ortaçağda ise, bu bozkırlar tek isim ile Mugân adı altında birleşmişlerdi. Moğol istilasına kadar Mugân sulama kanallarına sahip olan Kafkasya Ötesinin en gelişmiş bölgelerinden biriydi. Moğollar zamanında ise Mugân'ın zengin ve büyük şehirleri küçücük köylere dönüşmüşlerdi. (Detaylı bilgi için bkz: Ali Ali-Zade, *Sotsialno-Ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoriya Azerbaycana XIII-XV. Vekov(XIII-XV. yüzyıllarda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Tarihi)*, Bakü 1956, s. 60-61; V. Minorskiy, "Mugan", çev. Erol Kürkçüoğlu, *İA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 446-450).

karışıklığı sonlandırmakla görevlendirmiş, lakin Selçuklu komutanı bölgeye gelmeden Moğollar Anadolu'yu terk etmişlerdir¹⁵⁸.

Baycu Noyan döneminde Mugandan Anadolu'ya bir çok seferler yapmışlar. Keykubad'ın ölümünden sonra Selçuklu topraklarına da hakim olmuşlardı. Bu süreç 1240 yılındaki Köseadağ Savaşından sonra olmuştur. Mengü kardeşi Hülâgü'yü Azerbaycan'a göndererek Azerbaycanda III. Moğol (İlhanlı) dönemini başlatmıştır. Biz de buna İlhanlı Dönemi diyoruz.

1. Azerbaycan'da İlhanlı Hâkimiyeti

Azerbaycan'da Moğol kökenli İlhanlı Devleti'nin kurulması Yakın-Doğu'daki siyasi güçleri tümüyle etkiledi ve dengeleri değiştirdi. Bölgede Anadolu-İran-Arabistan (Mısır dahil) coğrafyalarına dayanak olarak asırlar önce oluşturulmuş olan tarihsel jeostratejik denge ve kültür alanları bozularak değişime zorlanmıştır¹⁵⁹. 1253 yılında kurultay kararıyla Mengü'nün kardeşi Hülâgü İran, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirdi. Buraları kendine tâbi bir "ilhan" ,"bölge hükümdarı" olarak yönetmeye başladı. Bu sebeptendir ki, devletin diğer adı İlhanlılar olarak da bilinmektedir¹⁶⁰. Mengü Büyük hanlığa seçildiğinde Moğollar doğuya tam anlamıyla hâkim değildi ve bu yüzden Hülâgü'yü batıya yollarken tüm bölgeye hâkim olmasını istemişlerdi. Azerbaycan'ı ele geçiren Hülâgü Han, 1258'de Bağdat'ı alarak Abbasî Devleti'ne son verdi. Anadolu Selçuklu Devleti'ni egemenliği altına aldı. Moğollar, Azerbaycan'ın bilim, kültür ve ticaret merkezleri olan kentlerini yakıp yıkmış ve yağmalamışlardır. Bu dönemde Azerbaycanda ticaret gerilemişti. İnsanlar batı bölgelerine doğru göç etmek zorunda kalmışlardı¹⁶¹. Nitekim üzerinde değerlendirmesini yapmaya çalıştığımız bu coğrafyanın geneline baktığımızda; XIII. asrın başlangıcında Akdeniz'in doğu kısmında başlıca dört devletin yani Bizans, Latin, Selçuklular ve Mısır Eyyübileri'nin siyasi kuvvetlerinin çarpıştığını görüyoruz. Tabii bu arada Berke Han ile İlhanlı Sultanı Hülâgü Han Kafkasya'da mücadele içindeydiler. Hülâgü'nun İran ve

¹⁵⁸ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi-2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca yay, İstanbul 2014, s. 145.

¹⁵⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Fuad Köprülü, Ankara 1987, s. 68.

¹⁶⁰ Boris Yakovleviç Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1944, s. 62-70.

¹⁶¹ Kurbanov, *a.g.e.*, s. 57.

Suriye seferlerine, Berke Han'ın yolladığı kuvvetler de iştirak etmişlerdi. Hülâgû'nun bölgeyi ele geçirmek için yaptığı savaşlar sona erince, Hülâgû Cengiz yasalarına karşı gelerek burasının kendisine ait olduğunu iddia etmişti. Dolayısıyla Azerbaycan'dan dolayı, Berke Han ile arası açılmıştır¹⁶².

2. Azerbaycan'da Hülâgû Han Dönemi

Bununla ilgili olarak büyük kağan Mengü öldüğü zaman çıkan anlaşmazlıklar Azerbaycan toprakları üzerindeki Batu Han ve Hülâgû Han mücadelesinin başlangıcı olmuştur. Özellikle Berke Han Güyük'ün kağan ilan edildiği kurultaya katılmamıştır. Onun kurultaya katılmaması Büyük Hanla arayı daha da bozmuştur. Moğol emirleri Arran ve Azerbaycan taraflarında Batu Han'ın emirlerini yakalamıştır. Hülâgû Devleti'in başkenti 1256-1265 yılları arasında Merâğa, 1265-1304 ve 1316-1357 yıllarında Tebriz ve 1304-1316 yıllarında ise Sultaniye şehri olmuştur¹⁶³. Hem Mengü'nün hem de Hülâgû'nün asıl amacı İslam dünyası'nı istila etmektir. 1265 yılında Hülâgû öldüğü zaman devletin sınırları Amuderya'dan Fırat'a ve Kafkasya'dan Belucistan'a¹⁶⁴ kadar uzanıyordu¹⁶⁵. Bu yıllarda Azerbaycan İlhanlılar Devleti'nin siyasi merkezine dönüşmüştü. Azerbaycan'da Moğol idareciliği başladı ve şehzade Yuşumut Mugan, Şirvan ve Derbent'in hâkimi oldu. Ülkenin kuzeyine Moğol askeri birlikleri yerleştirildi. Hülâgû Han'ın mahallî hânedanların ekonomik güçlerini ellerinden almakla kısa sürede güçlü merkezi devlet kurabildi. Fakat bu durum uzun sürmedi ve ayaklanmalar başladı. Hülâgû Han'ın ölmesiyle de açık mücadeleye geçildi.

Hülâgû Han dönemi, Altın Orda-İlhanlı Mücadelesinin olduğu, aynı zamanda bu iki devletin ilişkilerinin Azerbaycan üzerinden yapıldığı bir dönemdir. Mengü öldükten sonra yeni kağan seçimi için toplanması gereken kurultay anlaşmazlıklar yüzünden toplanamamıştır. Bundan haberdar olan valiler Batu Han'a mektup yazmışlardır. Elçigitay, valileri yakalarken, Batu'nun valilere verdiği cevap gelmiştir. Bu mektuba göre hareket eden valilerin taraftarları valileri kurtarmış ve Elçigitay'ı yakalayıp Batu Han'ın huzuruna

---

¹⁶² Önder Güler, "Osmanlı Öncesinde Altın Orda Devleti Dış İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 37, Giresun 2015, s. 27.

¹⁶³ Kurbanov, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁶⁴ İran'da bir bölge. (Detaylı bilgi için bkz : Naeem Gureshi, "Belucistan", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 427-428).

¹⁶⁵ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I. Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 22.

çıkarmışlardır. Batu da onu suda kaynatmıştır¹⁶⁶. Daha sonra toplanan kurultay Batu Han'ın reyini uygun olarak Tuluy'un oğlu Mengü'yü 1251 yılında kağan ilân etmiştir¹⁶⁷. Mengü, kağanlık makamına geçince küçük kardeşi Hülâgû Han'ı İran ülkesini idare etmek üzere göndermiştir. Hülâgû Han'a bir ordu kurmak üzere Moğol askeri kuvvetlerinin beşte birinden oluşan askeri birlik hazırlaması emredilmiştir. Azerbaycan ele geçirildikten sonra Batu Han'ın emir ve darugaları¹⁶⁸ yine bu bölgeye hâkim olmuşlardır. Azerbaycanda Batu Han'ın memur ve tahsildarları onun adına vergi alıyordu. Çengiz'in vasiyetine dayanarak, Altın Orda hanları daha sonra İlhanlı Devleti hanları Azerbaycan topraklarını kendi ulusları içerisinde kabul etmişlerdi. Azerbaycan'ın coğrafi durumu, yeraltı zenginlikleri ve iklim şartları İlhanlılar'ın dikkatini çekmiş ve her iki taraf da bu bölgeyi ele geçirmek için acımasız savaflara girişmişlerdir. Hülâgû, özellikle Tebriz'e önem vermiş, Azerbaycan şehir ve köylerindeki geleneklere saygı duymuştur. Moğollar, Kür'ün aşağı alanında bulunan Mugan bozkırını kışlak, Karabağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak kullanmışlardır. Önemli ticari yolların buradan geçmesi Altın Orda-İlhanlı mücadelesinin güçlenmesine neden olmuştur. Çünkü,

---

¹⁶⁶ Kamalov, *a.g.t.*, s.16.

¹⁶⁷ Kurultayda toplananlar Batu Han'ın yaş bakımından şehzadelerin en büyüğü olduğu ve ülkenin işlerini en iyi onun bildiği için, onun han olması ya da göstereceği birinin han seçilmesi konusunda karar verirler. Bunun üzerine Batu Han söz alarak şöyle konuşmuştu: “Böyle büyük bir ülkeyi elde tutmak, bu kadar karışık meselelere çözüm bulmak, ülkeyi darlık ve sıkıntılardan kurtarmak gibi işleri ancak, Çengiz Han'ın yanında emsallerini geçmiş, zor işlerde tecrübe kazanmış, önemli sorumluluklar üstlenmiş, tartışmalarda rakiplerini açık delillerle susturmuş olan Çengiz Han'ın soyundan Mengü Kağan başarabilir”. (Detaylı bilgi için bkz: Cuveyni, *Tarih-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s. 452).

¹⁶⁸ **Daruga** veya **darugacı**, Moğol idari teşkilâtında idari ve mali, hatta siyasi salâh'iyetlere mâlik bir kısım büyük memurlara verilen bir isimdir ki, Moğol istilâsından sonra onların yönetimi altındaki geniş sahalarda kurulan imparatorluklarda ve sonradan bunların yerine geçen diğer Türk devletlerinde idari bir istilâh olarak asırlarca devam etmiştir. Darugaların başlıca görevleri şunlardır: 1. Nüfus ve mal sayımı (vergi defterinin tanzimi için) 2. Yerli halktan yardımcı askeri kıt'aları terbih. 3. Merkezi idare ile muhabere ve münakale vasıtalarının tanzimi. 4. Vergilerin toplanması. 5. Vâridatın hükümdara gönderilmesidir. (Detaylı bilgi için bkz: Vladimirtsov, *a.g.e.*, s.152; Beatris Forbes Manz, “*Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi*”, çev. Hayrünisa Alan Akbıyık, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul 2000, s. 99-113; Fuad Köprülü, “Daruga” *İA*, C. III, İstanbul 1978, s. 486-489; Abdülkadir Yuvalı, “Daruga”, *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s. 505-506).

Kafkaslar'ın yönetimi ve Doğu Akdeniz Yolu'nun tamamını kontrol etme imkanına sahip olmak her iki devlet için çok önemliydi¹⁶⁹.

3. Azerbaycan'da Abaka Han Dönemi

Hülâgû'nün ölümünden sonra İlhanlı Kurultayının kararıyla yönetime Han'ın büyük oğlu Abaka (1265-1282) geçti. Fakat onun saltanatı Kubilay tarafından geç onaylandı. Bu yüzden de beş sene tahtına oturamadı. Abaka Han tahta oturduktan sonra memleket işleriyle ilgilenmeye başlamıştı¹⁷⁰. Tebriz'i başkent, Aladağ ve Karadağ'ı yaylak, Arrân ve Bağdat'ı da kışlak olarak seçmişti. Tahta çıkış merasiminde hatunlara şehzadelere ve emirlere bol miktarda para ve hediyeler dağıtarak ihsanda bulunmuştu. Ardından ordu işleriyle ilgilenmiş ve bütün memleketlere İlhanlı tahtına oturduğuna dair yarlıklar¹⁷¹ göndermişti. Daha sonra devlet içinde çeşitli atamalar yapan Abaka Han vezirlik makamını babası döneminde olduğu gibi Sahip Şemseddin Cüveyni'ye¹⁷² bırakmıştı. Derbend, Şirvan ve Mugan taraflarından Aladağ sınırlarını kardeşi Yeşmut'a; Horasan, Mazenderan ve Amuderya kıyılarını da diğer kardeşi Tobşin'e bırakmıştı¹⁷³. Onun yönetimi zamanı en önemli olay Tebriz'in başkent seçilmesiydi. Abaka 1256 yılında babasıyla birlikte İran'a gelmiş, Temmuz 1265 yılında İlhanlı tahtına çıkıncaya kadar Horasan valiliği yapmıştır¹⁷⁴. Abaka Han'a babasından Horasan bölgesi, Irak-ı

---

¹⁶⁹ Manana Gabashvili, “İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler”, çev. Mahmut Yavaşı, Türkler, VIII, Ankara 2002, s. 386.

¹⁷⁰ Faruk Sümer, “Abaka”, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 8.

¹⁷¹ Uygur Türkçesinde **emir**, **ferman**, **buyruk** anlamında kullanılan kelime. Moğolca'da emir söz, bildiri ve kanuni ferman anlamına gelmektedir. (Detaylı bilgi için bkz: Özkan Dayı, “Moğol Dönemi Fars Edebiyatında Kullanılan Bazı Türkçe-Moğolca Terimler”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 63, Erzurum 2018, s. 485-498.

¹⁷² Hârizmli Müslüman bir ailenin çocuğu olan **Cüveyni** İlhanlı devletine uzun yıllar hizmet etmişti. Babası Bahâeddîn Cüveynî'de Cengiz Han'ın batı seferinden Hülâgû'nün Ön Asya'ya gelmesine kadar otuz beş yıl boyunca Moğol devletinin batı bölgesinde yüksek dereceli Moğol idarecilerinin yanında kâtiplik görevinde bulunmuştur. (Detaylı bilgi için bkz. Özkan Dayı, “Vezir Şemseddin Cüveyni'nin İlhanlı devletindeki Faliyetleri”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 1, Bayburt 2018, s. 95-111; Tahsin Yazıcı, “Cüveyni”, *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s. 144-146; Fuad Köprülü, “Cüveyni”, *İA*, C. III, Eskişehir 2001, s. 255-259).

¹⁷³ Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2011, s. 126.

¹⁷⁴ Akkuş, *a.g.t.*, s. 127.

Acem ve Irak-ı Arap, Azerbaycan bölgesi, Huzistan bölgesi¹⁷⁵, Fars bölgesi, Diyar- Bekir ve başkenti Musul, Anadolu bölgesi ve başkenti Konya ve bu geniş coğrafyada adları çok fazla öne çıkmamış diğer şehirler miras olarak kalmıştı¹⁷⁶.

3. a. Abaka Han ile Berke Han'ın Siyasi Münasebetleri

Abaka Han, İlhanlı tahtına çıktıktan sonra saltanatının ilk yıllarında, İlhanlı, Altın Orda ilişkileri dostâne bir seyir izlemiştir. Bu dostane ilişki, Kıpçak hanlarının, sultanları Berke Han'ın Tebriz'de bir câmi yaptırmak istediğini söyleyerek, Abaka Han'dan bunun için izin almalarını sağlamıştı. Câmi yapımına izin veren Abaka Han; câmiye Berke Han'ın isminin verilmesine karşı çıkmamıştı. Abaka'nın iyi niyetinden istifade eden Kıpçak hanları, ardından da Berke Han adına bir de kumaş fabrikasının kurulması iznini alarak, fabrikayı kurmuşlardı. Daha sonra bu fabrika Abaka Han'ın mağlubiyeti sonrasında yıktırılrsa da ikisi arasında barış tesis edilince fabrika tekrar inşa edilmişti. Hem câmi hem de kumaş farikasının açılması ilerleyen süreçte Berke Han'ın Tebriz ve Merâğa üzerinde söz söyleme hakkı elde etmesi anlamına gelmektedir¹⁷⁷. Abaka Han ve Berke'nin arası açılınca, Abaka Han kendi topraklarına karşı Altın Orda tehdidini ortadan kaldırmak için Kafkasya meselesini tamamen çözmek istemekteydi. Çünkü Berke Han Şirvan ve Arrân yani Kuzey Azerbaycan üzerinde hak iddia etmeye başlamıştı. Ancak Altın Orda'da, İlhanlılar'ın Hülâgû döneminde Azerbaycan'ı ele geçirip sınırlarını Derbend ötesine taşıması ve buradaki Altın Orda'lı tüccarları öldürmesini hadisesini unutmuş değildi¹⁷⁸. Hülâgû'nün ölümü üzerine babasının ordusuna ilk gelen oğlu Yeşmut¹⁷⁹ olduysa da, emirler Abaka'dan yana karar verdiler. Çok geçmeden farklı sebepler öne sürerek Berke'nin komutanı Nogay savaşı tekrar başlatmış ve büyük bir orduyla Derbend, Şirvân, Arrân, Mugân ve Güney Azerbaycan'ı ele geçirmek

---

¹⁷⁵ **Huzistan-** Çöl görünümlü yaylalarında dolaşan bedevî Arap kabilelerinden dolayı İranlılar'ın 1925'e kadar "Arabistan" dedikleri Hûzistan'ın batısında Irak, güneyinde Basra körfezi, kuzeyinde Zagros sıra dağları yer alır. (Detaylı bilgi için bkz: Recep Uslu, "Hûzistan", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 436-439).

¹⁷⁶ Akkuş, *a.g.t.*, s. 128.

¹⁷⁷ Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmi 'u't-tevârih*, çev. İsmail Aka; Mehmet Ersan, C. I, Ankara 2013, s. 80.

¹⁷⁸ Enver Konukçu, "Berke Han", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 506.

¹⁷⁹ Yeşmut, Hülâgû'nün üçüncü oğludur. Annesi ise, Hitay kabilesinden olan Nokadjiri Egeçi adında bir kadındır. Yeşmut'un Kara-Nokay, Zenbu ve Sukey adlarında üç oğlu vardı. Hülâgû kendisine Derbend ve Arrân'ı vermişti. (Detaylı bilgi için bkz: Reşîduddin Fazlullâh, *Câmi 'u't-tevârih*, çev. Erkan Göksu, C. III, İstanbul 2018, s. 17- 20).

için Şirvân'a doğru yola çıkmıştır¹⁸⁰. Berke Han'ın kendisine karşı sefere çıktığını duyan Abaka, Berke'nin ilerlemekte olan kuvvetlerine karşı kardeşi Yeşmut'u yollamıştır. İki ordu arasında Kür Irmağı'nın kollarından Aksu civarındaki savaş bir sonuç vermemiştir. Her iki taraf on dört gün ırmak boyunda beklemiş ve sonunda Berke ordusuyla geri dönmüştür¹⁸¹. Berke'yi yakından ilgilendiren asıl siyasî konu İlhanlılar idi. Berke Han İlhanlılar'a karşı siyasî dengeyi sağlamak için Memlük Sultanı Zâhir Rükneddin Baybars'a elçi göndererek İslâm ülkelerini istilâ ve halka zulmeden Hülâgû'ye karşı birlikte mücadele etmeyi teklif etti ve savaşı kazanırlarsa onun elindeki bütün toprakları alıp kendisine vereceğini bildirdi¹⁸². Kür nehri sahilinde İlhanlılar ile Altın Orda kuvvetleri karşı karşıya geldiler. Irmağın her iki tarafındaki kuvvetler bir müddet savaş nizamında beklediler. Berke Han Tiflis tarafına giderek nehri geçtikten sonra İlhanlılar'a saldırmayı düşünüyordu. İki ordu 1265 yılında Aksu Irmağı'nın kıyısında karşılaşmış ve çetin geçen bir savaştan sonra kesin bir netice alınamamıştı. Ancak savaş sırasında Nogay'ın gözüne ok saplanmış ve ordusunun Şirvan'a doğru kaçmasıyla savaş İlhanlı lehine sonuçlanmıştı¹⁸³. Ancak savaşın neticesini öğrenmeye ömrü yetmedi, 1266'da vefat etti. Berke'nin cenazesi töre gereğince başşehir Saray'a götürüldü ve burada toprağa verildi. Han'ın oğlu olmadığı için yerine Batu'nun torunu Mengü Timur han ilân edildi.

Altın Orda-İlhanlı münasebetlerini özetleyecek ve değerlendirecek olursak, XIII. yüzyılın başlarında başlayan ve bir asırdan fazla sürecek olan savaşın en önemli nedeni Azerbaycan olmuştur. Moğolları özellikle Mugân ile Arrân'ın bozkırları ilgilendiriyordu. Bunun sebebi o bölgenin hayvancılık ve tarım için uygun olmasıydı. Anlaşmazlığın diğer nedeni ise Altın Orda askeri birlikleri Hülâgû ordusunun içinde İran'ın fethine katılmışlardı. Daha sonra Bağdad ele geçirilmiş, Abbâsi halifesi ise öldürülmüştür. Bu yardımdan dolayı Cengiz Han'ın yasına göre, Hülâgû gelirlerin Cuci oğullarına aktarılacak ve fethedilen toprakların bir kısmı onlara verilecekti. Cuci oğullarına bu hizmetlerinden dolayı belirli bölgeler tahsis edilse de Berke Han Azerbaycan'ı istemiş ve neden olarak da buraların Batu Han zamanında fethedildiğini göstermiştir. Hülâgû'nün yayılma politikasından korkan Baybars'ın da kışkırtmasıyla Berke Han harekete geçmiş ve Berke'nin askeri müdahalesi

---

¹⁸⁰ Alizade, *a.g.e.*, s. 320.

¹⁸¹ Kamalov, *a.g.t.*, s. 36.

¹⁸² Konukçu, *a.g.m.*, s. 507.

¹⁸³ Müstevfi, *Târîh-i Guzîde*, çev. Erhan Göksu, C. I, İstanbul 2018, s. 479.

Mısır'ı Hülâgû'nün saldırısından kurtarmıştır. Fakat ne Berke Han Memlûklular'ın desteğini, ne de Hülâgû Han Avrupa'nın desteğini alabilmiştir.

4. Azerbaycan'da Gâzân Han Dönemi

Gâzân Han İlhanlı hükümdarı Argun Han'ın oğludur. 1272 yılında Âbeskûn'da doğan Gâzân'ın çocukluğu dedesi Abaka Han'ın yanında geçmiştir. Gâzân Han, Abaka Han'ın eşi Despina Hatun'un etkisinde kalarak Hıristiyanlığa ilgi duymaya başlamışsa da dedesi ve babasının Budist olmasından dolayı gençlik yıllarında bu inancı benimsemiştir. Babası Argun'un İlhanlı tahtına çıkması (1284) üzerine Horasan, Mâzenderan ve Rey valiliğine getirilmiş ve bu görevini on yıl başarıyla yürütmüştür¹⁸⁴. Gâzân Han, aynı zamanda halasının kocası olan Nevruz Bey'in teşvikiyle Elburz'da Lâr vadisinde müslüman olmuş ve Mahmud adını almıştır. Gâzân Han, Nevruz Bey başta olmak üzere İlhanlı devlet adamlarının kendisini desteklemeleri sonucunda Baydu'nun saltanat mücadelesini kaybetmesi üzerine ileri gelen devlet ve din adamları tarafından Tebriz'de törenle karşılandı (Ekim 1295). Daha sonra Karabağ'a gitti ve burada yapılan cülûs merasimiyle İlhanlı tahtına geçti (3 Kasım 1295)¹⁸⁵. Gâzân Han'ın iktidara gelmesi, Argun Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan siyasî kargaşayı sona erdirdi. Merkezî otoriteyi güçlendirmek suretiyle ülkede huzur ve emniyeti sağlayan Gâzân Han, bu konuda önüne çıkan engelleri aşmak için zaman zaman sert tedbirler almaktan da çekinmedi. Azerbaycan ve Tebriz'de bulunan Budist mâbedlerini, bu arada babası Argun'un portresinin bulunduğu Tebriz'deki mâbedi de yıktırarak Müslümanlığın yayılmasına yardımcı oldu. Gâzân Mahmud Han zamanında İslâmiyet geniş ölçüde devlet desteği görmüş, başta Tebriz olmak üzere ülkede birçok dinî müessese kurulmuştur¹⁸⁶. Gâzân Han'ın seleflerinden farklı bir yönü de tecrübeli devlet adamlarına itibar etmesidir. Bu sayede iktisadî ve içtimaî hayatı düzene sokmuş, kumandanlara dirlikler tahsis ederek bozulan askerî disiplini yeniden sağlamıştır.

---

¹⁸⁴ Abdülkadir Yuvalı, "Gâzân Han", *DİA*, C. 13, İstanbul 1936, s. 429.

¹⁸⁵ Yuvalı, "Gâzân Han", s. 430.

¹⁸⁶ Tofiq Necefli, Bilal Dedeyev, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 2015, s. 72-73.

Çin'deki büyük hanlığa tâbi olmaktan çıkan ve sadece kendi adına hutbe okutup para bastıran Gâzân Han, başta maliye ve adliye teşkilâtı olmak üzere bozulmuş olan devlet kurumlarını yeni baştan düzenledikten sonra tarımı teşvik edici tedbirler almış, toprağın verimini arttırmak için Azerbaycan ve İran'da sulama kanalları açtırmıştır. Menzilhâneler yaptırarak ulakların buralarda dinlenmelerini ve ihtiyaç gidermelerini sağlamıştır. Daha sonra âdeta soygun derecesine ulaşan vergileri düzenlemiştir ¹⁸⁷. Çıkardığı bir kanunla yıllardan beri işlenmemiş toprakları topraksız köylülere dağıtmış ve onlardan ilk yıl için vergi almamıştır. Bu kanun gereğince sahipli olmasına rağmen işlenmeyen topraklar topraksız kimselere dağıtılmış, böylece halkın geçim sıkıntısı azaldığı gibi devletin de geliri artmıştır. Tıp, astronomi, kimya ve el sanatları başta olmak üzere hemen her alanda ilerleme kaydedilmiştir. Tebriz civarında kurulan rasathânenin yanında bir de medrese açılmıştır. Çok sayıda köprü, mescid, kütüphane, medrese ve bahçe yapılmış, devlet merkezi Tebriz ve diğer İlhanlı şehirleri dinî ve sivil mimarının şaheserleriyle süslenmiştir ¹⁸⁸.

Gâzân Han, kendisi için Tebriz'in batısında ismine izafeten Şâmigâzân adı verilen yerde bir türbe, etrafına da çeşitli hayır müesseselerinin inşa edilmesini emretmiştir. Yapımına (5 Ekim 1297) başlanan bu külliye Ebvâbü'l-bir, daha sonra da Gâzâniyye adı verilmiştir. Gâzâniyye'de bir cuma camii, bir hankah, Şâfiî ve Hanefiler için birer medrese, çocuklar için mektep, seyyidlerin kalması için dârüssiyâde, ayrıca dârüşşifâ, kütüphane, beytülkârûn, beytülmütevelli, havuzhâne, hamam ve rasathâne bulunuyor, masraflar külliye tahsis edilen vakıfların gelirleriyle karşılanıyordu. Külliyenin tamamlanmasından sonra etrafında küçük bir şehir oluşmuş, buraya türbenin yapımından sonra Şenbigâzân denilmiştir ¹⁸⁹.

---

¹⁸⁷ Vagif Piriyevev, *Azerbaycan XIII.-XIV.yüzyıllarda*, Bakü 2003, s.146.

¹⁸⁸ Yuvalı, "Gâzân Han", s. 431.

¹⁸⁹ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I. Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 62.

5. Moğol İstilasının Sonuçları

Tarihçiler arasındaki yaygın kanaate göre İslâm tarihinde Moğol istilâsı ile mukayese edilebilecek başka bir felâket yoktur. Moğollar İslâm kültür ve medeniyetini çiğneyip tahrip etmişler ve İslâm ülkelerini harabeye çevirmişlerdir. Mescidler ahır haline getirilmiş, mushaf sayfaları hayvanların ayakları altına serilmiş, İslâm kültür mirasına dair kıymetli eserler yakılmış veya nehirlere atılmıştır¹⁹⁰. Moğolların baskınları sadece kültürü değil aynı zamanda sosyal yaşamı, ekonomiyi de derinden etkilemiştir. Moğol istilâsı Azerbaycan'ın ekonomisini çökertti. Nüfusun yok edilmesi Moğol istilâsının ilk hedeflerindendi. Büyük ticaret ve zanaatkâr merkezli şehirlerin hepsi yıkılmıştı. Moğolların birinci ve ikinci istilâları sonucunda Erdebil, Beylagan, Merâga, Gence, Şemâhî, Nahçıvan, Hoy, Salmas, Serab, Şemkir, Kağızkonan, Berde ve Kazvin şehirleri daha çok yıkıma maruz kaldı. Sadece Kazvin şehrinde 40 bin kişi öldürülmüştü. Erdebil ve Beylagan şehirleri sekiz yıl tamamen boş kalmış, daha sonra Hârizmşâh Celâleddin zamanında düzenlenmişti. Fakat 1257 yılında Beylegan, Hülâgû Han'ın ordusu tarafından kuşatma altına alındı. Üç aylık kuşatma sonrası şehir ele geçirildi ve tamamen yakıldı¹⁹¹. 1260-lı yıllardan ve 1350'lere kadar Azerbaycan özellikle Şirvan vilayeti Hülâgû ordusu ve Altın Orda Devleti'nin ordusuna harp meydanı olmuş, savaşlar yapılmıştır. Bu savaşlar sonucunda ülke ekonomisi ciddi ölçüde darbe almıştı. XIII. yüzyılda Azerbaycan'da hayvancılık gelişmişti. Moğol birliklerinin Azerbaycan'a gelmesi hayvancılığın gelişmesine neden oldu. Hayvancılık gelişmiş olsa da tarımda gerileme yaşandı. Aynı zamanda yöneticilerin uyguladığı yasal olmayan vergiler tarımın, şehirlerin gelişiminin önünü kapatıyordu. Esir alınan zanaatkârlar ve köylüler köle olarak çalıştırılıyordu¹⁹². Azerbaycan'ın bazı vilayetleri tamamen Moğol istilâsında değildi. Buna örnek olarak Tebriz şehrini göstere biliriz. Tebriz şehri İlhanlı Devleti'nin başkenti olmuş ve şehirde büyük gelişmeler yaşanmıştı. Moğol hâkimiyeti, özellikle ilk yarım asırdaki katliam ve tahrip döneminden sonra Yakınoğu'da bazı olumlu izler de bıraktı. İlhanlı hâkimiyetinin merkezi olan Azerbaycan'da Gâzân Han zamanında Ucân ve Şenbigâzân, Olcaytu

---

¹⁹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 225-229.

¹⁹¹ Aliyarlı, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁹² Bünyadov-Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (Eski çağlardan XX.Yüzyıla Kadarki ,Dönem)*, Bakü 1994, s. 120.

döneminde Rab‘ireşîdî¹⁹³ gibi yeni yerleşim merkezi kuruldu¹⁹⁴. Bunun yanı sıra Tebriz ve Merâğa gibi İlhanlı hükümdarlarının devamlı temas halinde buldukları büyük şehirlerde önemli imar faaliyetleri yürütüldü. İran tarih yazıcılığının en büyük eserleri İlhanlı sarayı ile irtibatla olan tarihçiler ya da bu devletin hizmetinde çalışan bürokratlar tarafından kaleme alındı. İlhanlı vergi ve maliye usulü bu coğrafyada daha sonra kurulan mahallî idareler tarafından aynen benimsendi¹⁹⁵. Ön Asya’dan Çin’e kadar bütün toprakların bir tek devletin sınırları içerisinde birleştirilmesi, doğu-batı ticaretinin gelişmesi ve Çin kültürünün Yakındoğu’ya taşınması için zemin hazırladı. Bu dönemde pek çok eser Çince’den Farsça’ya çevrildi. Aynı tesirler başta minyatür olmak üzere güzel sanatlar alanında daha belirgin hissedildi. Moğol hükümdarları astronomi ilmine ilgi duydular ve bu yöndeki çalışmaları teşvik ettiler. İslâm dünyasının en büyük rasathânelerinden biri olan Merâğa Rasathânesi’nin yanı sıra Tebriz’de de bir rasathâne kuruldu¹⁹⁶.

---

¹⁹³ **Rab‘ireşîdî**-Reşîdüddin Fazlullâh’ın Tebriz yakınlarında inşa ettirdiği, öldükten sonra defnedildiği külliye. (Detaylı bilgi için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 21).

¹⁹⁴ Özgüdenli, “Moğollar”, s. 227.

¹⁹⁵ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, İstanbul 1954, s. 28-39.

¹⁹⁶ Özgüdenli, “Moğollar”, s. 229.

III.BÖLÜM

AZERBAJCANDA SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPI

İ. Sosyo-Ekonomik Yapı

A. Şehirler

Moğol istilasının esas hedefi şehirlerdi. Tebriz şehri yöneticileri ve diğer büyük şehirlerin yöneticileri düşmana para ve kıymetli hediyeler verip şehri tahripten kurtarmayı başarmıştı. Fakat Moğollar çok sayıda şehri tamamen tarumar etmiştiler. Erdebil, Beylegan, Gence, Merâga, Nahçıvan, Şemâhî, Hoy, Selmas, Serab, Şemkir, Kağızkonan, Berde ve Ucan şehirleri böyle tahribe maruz kalmıştı. 1231 yılında Moğolların ikinci yürüşü zamanı Gence şehri tamamen tahrip edilmiş, şehir dört yıl boş kalmıştır. 1220li yıllardan sonra Hârizm Sultanı Celâleddin, verdiği fermanla tahrip olunmuş şehirlerin yeniden yapılandırılması oldu. Bundan sonra şehirler kısmen de olsa eski haline dönebilmiştir¹⁹⁷.

Moğol istilası aynı zamanda Altın Orda hanlarının işgalci politikasıyla Azerbaycan şehirlerinin dağılmasına neden oldu. İlhanlı Devleti'nin başkenti olan Tebriz şehri istisna olmakla birlikte tüm şehirlerin nüfusu azalmıştı. Şehirlerin giderek köylere dönüşmesi süreci başlamıştı. Beylegan, Kağızkonan, Şiz, Berzend, Ucan, Şemkir, Uşnu, Becirevan ve diğer şehirler artık zanaatkâr ve ticaret merkezli şehirler olmaktan çıkmıştı¹⁹⁸. Ancak Tebriz ve Bakü'de Moğol istilasının ağır sonuçlarına rağmen şehir ekonomisi çökmedi.

İlhanlılar başta Hülâgû Han olmak üzere saray, medrese, vakıf inşa etmeye başladılar. 1290 yılında Tebriz yakınlarında Arguniye ismiyle bilinen büyük bir şehir kuruldu. Gâzân Han zamanında bu şehir Şenbi Kazan olarak adlandırıldı ve çok gelişti. Argun Han zamanında kale duvarlarının uzunluğu on bir bin metreye ulaşan Sultaniye şehri yapıldı. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Tebriz şehri Orta Doğu'nun en büyük merkezlerindendi¹⁹⁹. Gâzân Han'ın fermanlarından sonra şehrin yeniden gelişmesi ve

¹⁹⁷ Koşkar Ahmedov, *Azerbaycan Şehirleri XII-XIII. Yüzyıllar*, Bakü 1984, s. 142.

¹⁹⁸ Seyitağa Onullahi, *XIII-XVII. Yüzyıllarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, Bakü 1982, s. 225.

¹⁹⁹ Onullahi, *a.g.e.*, s. 226.

ekonominin canlanması diğer şehirler için de örnek oldu. Şehirlerin hepsi kale duvarlarıyla kuşatılmıştı. Mesela Urmiye şehrinin kale duvarlarının uzunluğu dokuz bin metre, Selmas şehrinin kale duvarlarının uzunluğu yedi bin metreye ulaşıyordu. Tüm bunlardan yola çıkarak söyleyebiliriz ki bu şehirlerin nüfus sayısı on bini geçmekteydi. Ülke gelişiminin üst seviyede olduğu bir dönemdedi. Şehirler hem iç hem de dış ticaretin esas merkeziydi. Bu gelişimin tarımcılığa etkisiyle alakalı bilgiler mevcut değildir²⁰⁰. Kaynakların yetersizliği döneme ait fazla bilgilerin ulaşılmamasına neden olsa da Nizami Gencevî eserlerinin günümüze kadar gelmesi o dönemle ilgili bilgiler edinmeye imkân veriyor²⁰¹.

1. Gence Şehri

Bu dönemin en büyük şehri sadece Kafkasya’da değil Orta Doğu ülkeleri içerisinde de önemli sanat, ticaret merkezi olan Gence şehriydi. İklimi ve toprağının verimli olması sebebiyle Gence, Arrân’ın en büyük hazinesi olarak biliniyordu²⁰². Gence önceleri Selçuklu Sultanlarının başkenti daha sonra ise Atabeyler Devletinin başkenti olmuştur. Nüfusunun çok olmasıyla bilinen bu şehir “dar’ül-mülk” (büyük şehir) unvanını kazanmıştır. Aynı zamanda Büyük Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Muhammed Tapar’ın (1105-1117) taht ve tacı da bu şehirdeydi. Hârizmşah Celâleddin Mengüberti’ye kadar hâkimiyet simgesi olan bu taht, 1231 yılında Gencililer tarafından dağıtılmıştı. Gence şehri korunaklı surlar içerisinde olduğundan tüm yöneticiler bu şehrin korunmasında surlara önem veriyorlardı²⁰³. Bu şehirde tüm sanat dalları gelişmişti. Fakat en gelişmiş alan ipekli kumaşların üretimiydi. Gence’den diğer ülkelere pahalı ipek kumaşlar, atlas kumaşlar, iplikler, “el-genci” (genceli), “kutni” (pamuk) ismiyle bilinen giysiler gönderilmişti²⁰⁴. Gence yakınlarında demir, bakır, kurşun gibi metallerin olması silah yapmaya, çeşitli kaplar aynı zamanda demir işçiliği sanatının gelişmesine neden olmuştur. Doğunun tüm şehirlerinde olduğu gibi Gence’de de en gelişmiş alan

---

²⁰⁰ *Azerbaycan Etnografisi*, C. III, Bakü 2007, s. 65.

²⁰¹ Agil Mahmudov, *Azerbaycan Mimarisi*, Bakü 1947, s. 79.

²⁰² Onullahi, *a.g.e.*, s. 237.

²⁰³ Cafer Giyasi, *Yakın-Uzag Ellerde*, Bakü 1985, s. 65.

²⁰⁴ Vilayet Kerimov. *Oboronitelnoye Soorujeniya Qorodi Azerbaycana, (Azerbaycan Savunma Şehirleri)* Bakü 1998, s. 87.

seramikti²⁰⁵. İbnu'l-Esîr burayı “Arrân şehirlerinin anası”²⁰⁶ olarak adlandırırken Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî onu İsfahan ve Merv ile karşılaştırır²⁰⁷.

Şemseddin İldeniz ve Cihan Pehlivan'ın dönemleri Gence'nin sosyal ve ekonomik refah devridir. Nitekim bu devirde Gence'de Ebü'l-Ulâ Gencevî, Mehseti Hanım gibi şair ve mütefekkirler yetişmiştir. Nizâmî'nin Gence civarındaki mezarı halkın ve sultanların ziyaretgâhı olmuştur²⁰⁸.

Devlet dairelerinin hepsi Gence'deydi. Burada sultan sarayı, ruhani liderlerin evleri, büyük toprak sahiplerinin evleri vardı. Böyle muhteşem yapıtların ortaya çıkmasında ustaların, ahşap işçiliği yapanların, mühendislerin müstesna çabası olmuştur. Gence'de ustalar oldukça önemli kişilerdi. Onlar insanları etrafına toplamayı başaran, yön veren kişilerdi. Tüm bunları 1231 yılındaki halk harekâtına Bender'in öncülük yapması kanıtlamaktadır. Genceli tacirler de dönemin önde gelenlerindendir. Onlar kendi ürettikleri malları yurt dışına çıkarıyorlardı. Gence etrafında çok sayıda meyve bahçeleri mevcuttu. Burada üzüm, incir, kavun, dut yetişiyordu. Köylerin hepsinde su kuyuları mevcuttu. Atabey Şemseddin İldeniz'in yönetimi zamanında 1139 yılında Gence'de güçlü deprem oldu. “Gence şehri ve civar vilayetler tamamen dağıldı. Depremin şahidi şehir sakini Mhitar Goş olmuştur. O, depremi şöyle anlatmaktadır: “*Arek ayınının 18-i (30 Eylül) cuma gününden cumartesiye geçen gece Allah'ın öfkesi sanki dünyaya saçıldı. Bu güçlü öfke Alban toprağına da ulaştı. Deprem, Gence sakinlerini yutarak cehheneme aldı*”²⁰⁹. Doğal afetin verdiği zarar tüm şehir halkı için felaket oldu. Bu durumu fırsat bilen Gürcü Çar Dimitri ve komutan İvan'ın ordusu şehire baskın düzenledi. Onlar şehire girip insanlara işkence vermeye başladılar. Şehrin tüm hazinesini boşaltdılar. Gürcülerin yaptıkları depremden daha ağır gelmişti insanlara.

---

²⁰⁵ Giyasi, *a.g.e.*, s. 76.

²⁰⁶ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, C.12, s. 325.

²⁰⁷ Müstevfî, *a.g.e.*, C. I, s. 490.

²⁰⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. II, çev. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, s. 286-287.

²⁰⁹ Mhitar Goş'tan naklen, Ahmedov, *a.g.e.*, s. 136.

2. Nahçıvan Şehri

Aras nehrinin sol kolu olan Nahçıvançay'ın sağ kıyısında deniz seviyesinden 910 m. yükseklikte kurulmuştur. Nahçıvan'ın ne zaman kurulduğu ve kimler tarafından iskân edildiği hakkında kesin bilgi yoktur. Efsaneler ve halk rivayetlerinde burası Nüh'un gemisinin durağı olarak tasvir edilir. Şehrin adının geçtiği ilk kaynak II. yüzyılda kaleme alınmış olan Batlamyus'un coğrafya kitabıdır. Bu eserde şehrin adı Naksuana şeklinde geçer. Ermeni tarihçileri Horenli Moses ve Faustos Buzand milâttan önce VI. yüzyıl olaylarını anlatırken Nahçıvan bölgesinden bahsederler. Sâsânî paralarında şehrin adı Nahç olarak yazılmıştır (VI. yüzyıl). XII. yüzyıldan itibaren şehrin adı bugünkü söylenişini kazanmış görünmektedir²¹⁰. Hamdullah el-Müstevfî ve Evliya Çelebi şehrin adını Nakş-i Cihân (dünyanın süsü) olarak açıklamışlardır. Evliya Çelebi burayı Turan Hükümdarı Efrâsiyâb'ın kurduğunu yazar²¹¹. Bununla birlikte gerek kuruluşuna gerekse adının etimolojisine dair kesin bir fikir yoktur. Azerbaycan'ın en çok güçlendirilmiş şehri Nahçıvandı. Şehrin etrafına kale duvarları yapılmış, şehir korunmaya alınmıştır. Şehir yüksekte olduğundan Aras nehri rahatlıkla görünüyordu. Nahçıvan'da güzel saraylar, medreseler, camiler, köşkler, mabetler vardı. Atabeylerin yöneticiliği zamanında iki tane medreseyi Atabey Şemseddin İldeniz'in eşi ve Atabeylerden Cihân Pehlivânla Kızıl Arslan'ın annesi Mümine Hatun yaptırmıştır²¹². Nahçıvan'ın görkemli mimari yapıtlarından biri ünlü Mumine Hatun Türbesidir. Bu türbe mimar Ecemi bin Ebu Bekir en-Nahçıvani tarafından yapılmıştır²¹³. Aynı zamanda yerli şeyhlerin başında gelen Yusuf bin Kuseyir türbesi de 1162 yılında Nahçıvanda yapılmıştır. Nahçıvanın nüfusu az değildi. Şehirde esnaflar, tacirler burada yapılan ürünleri hem iç hem de dış pazarlarda satıyorlardı. Seramikten, bakırdan yapılmış eserler çok meşhurdu²¹⁴. Şehir Atabey Şemseddin İldeniz'in döneminde Azerbaycan Atabeylerinin başkenti olmuştur. Nahçıvanın meyveleri ve ürünleri her tarafta ün kazanmıştı. Nahçıvan Kalesi su kuyusuna sahipti. Şehirdeki yapıtlar tuğladan ve sivadan yapılmıştır²¹⁵. Atabeylerin sarayıyla beraber şehirde çok sayıda mimari açıdan zevkli devlet idareleri de mevcuttu²¹⁶. 1255

²¹⁰ Hüsamettin Karamanlı, "Nahçıvan", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 294-297.

²¹¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 290-292.

²¹² Oktay Aslanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996, s. 118.

²¹³ İvan Orbeli, *Nahçıvan Elyazmaları*, çev. Terlan Aliyev, Moskova 1980, s. 430.

²¹⁴ Rayihe Amenzade, *XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Abidevi Yapıların Özellikleri*, Bakü 2015, s. 65.

²¹⁵ Karamanlı, *a.g.m.*, s.296.

²¹⁶ İvan Orbeli, *a.g.e.*, s. 443.

yılında Nahçıvan'a gelmiş Fransız rahip Wilhelm Rubruk²¹⁷, yazıyor ki, o Moğolistan'dan geri dönerken önceleri güzel ve muhteşem aynı zamanda başkent olan fakat sahraya dönüşen bir şehirle karşılaşmıştır. Aras nehrinin suları sokaklar boyunca akıyordu. Burada dünyanın en iyi pamuk ve üzümü yetişiyordu. Buradan Çin'e satmak için ipek kumaşlar, seramik eşyalar, ahşap işlemler götürülüyordu²¹⁸.

3. Tebriz Şehri

İran'ın kuzeybatısında deniz seviyesinden 1350 m. yükseklikte kurulmuştur. Tebriz'in adı Arap ve Fars kaynaklarında Tibrîz, Bizans kaynaklarında Thavrēz/ Thavrēş/ Tabrezion, Ermeni kaynaklarında Thavrēz/ Davrēž (sıcak akış) şeklinde geçer. Moğollar şehre Tevris, Azerbaycan Türkleri ve Osmanlılar Tebriz, Pehlevîler Tovriz (dökülmek/akmak) derler. Batı kaynaklarında Tauris diye anılır. Evliya Çelebi kelimenin mânasını Farsça "teb-rîz" (sıtma dökücü) terkibine bağlar; ²¹⁹ XII. yüzyılda İstanbul-Konya-Tebriz ekseninde canlı bir ticaret mevcutken XIII. yüzyılın sonlarına doğru İlhanlı-Altın Orda siyasî rekabetin yüzünden Kefe-Trabzon-Tebriz ticaret yolu önem kazanmaya başladı.

Tebriz, ilk müslüman İlhanlı hükümdarı olan Ahmed Teküder zamanında (1282-1284) dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri haline geldi. İlhanlılar'dan itibaren Hint'in baharatı, Çin'in porseleni ve ipekli kumaşları, Deştikıçak'ın kürkleri, Mâzenderan, Gîlân, Şirvan'ın ipeği, Hürmüz'ün kıymetli taşları Tebriz'den Türk, İranlı, İtalyan, Rus ve İngiliz tâcirlerince Avrupa'ya ve İslâm ülkelerine ihraç ediliyordu²²⁰. Tebriz ürünleri şöyleydi: atlas, dokuma Çin kumaş (diba-i Hitaî), halılar (neh), ipek kumaşlar (kimha), simli dikmeler ve başkaları. Tebriz'de aynı zamanda İldenizlerin darphaneleri vardı. Tüm bu mallar Doğu ve Batı ülkelerine götürülüyordu. Tebrizde çok sayıda devlet daireleri ve binalar vardı. Şehirde birkaç medrese vardı. Bu medreselerden birini de Şemseddin et-Tuğrayi kendi parasıyla yaptırmıştı. Aynı zamanda Tebriz'de çok sayıda âlim ve zahit vardı²²¹. Burada çok önemli kişiler Hatip Tebrizî, Ebunecip Abdülkadir Abdullah oğlu

---

²¹⁷ Wilhelm Rubruk, "Moğolların Büyük Hanına Seyahat", çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.

²¹⁸ Nikolay Mikluho, *Azerbaycan XIII.Yüzyıllar*, çev. Terlan Aliyev, Moskova 1987, s.201-202.

²¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. VII, İstanbul 1970, s. 240.

²²⁰ Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 219-222.

²²¹ Onullahi, *a.g.e .*, s. 228.

Sühreverdî, Şihabeddin Abuhafs Ömer Muhammed oğlu Sühreverdî, Fahrettin Ebulfez İsmail ibn el-Müsenna et-Tebrizî, Ebulfezî Mahmut ibn Ahmet ibn Muhammed el-Erdebilî, Eminateddin Muzaffer ibn Ebu Muhammed ibn İsmail Ali et-Tebrizî, Tacettin Ebulfazl Muhammed ibn el-Hüseyn ibn Abdullah el-Umrevî ve başkaları bulunmuştur²²². Bu dönemde çok sayıda medreseler yapılmıştır. Tebriz’de Kazaniyye, Kiyasiyye, Felekiyye, Dımışkiyye, Nasriyye, şehrin kuzey-batısında Rabi-Reşidide Medresesi (XIV yüzyılın başları), Tebriz yakınlarındaki Şenbi-Kazan vilayetinde bulunan gözlemevi (XIV yüzyılın başları), “Şaffî”, “Hanefî” medreseleri, Erdebilde “Darül-irşad” ve diğer bilim merkezlerini de söyleyebiliriz. Bu bilim merkezlerinden, kendi becerisine ve yetiştirdiği öğrencilerin çok sayıda olmasından dolayı, dünya bilimine vermiş olduğu katkılardan dolayı Tebriz’in kuzey batısındaki “Rabi-Reşide” darü’lfinunu özellikle vurgulamakta fayda vardır ²²³. Bu darül’finunda dünyanın sayılı ülkelerinden Çin, Mısır, Hindistan, Suriye’den bilginler çalışmaktaydı. Onlar hastaları iyileştirmek için yeni tedaviler uyguluyor, kendilerinden sonra iyi bilim adamı yetiştiriyorlardı. Burada ilahiyatla birlikte felsefe, tarih, astronomi, mantık gibi alanlarda güçlü eğitim veriliyordu.

Fazlullah Reşideddin oğluna bu okulla ilgili şu bilgileri aktarmıştır: “*Biz âlimler sokağı adıyla bilinen yerde dört yüz alim ve hukukçu için yerler yaptırдық. Onlara günlük yemek, para, sabun ve tatlı parası ayırdık*”²²⁴. Burada aynı zamanda altmış bin kitap bulunan kütüphane de vardı ²²⁵.

4. Erdebil Şehri

Deniz seviyesinden 1505 m. yükseklikte, Savalan (Sabalan) dağ silsilesinin eteklerindeki platoda kurulmuştur. Günümüzde İran-Azerbaycan Cumhuriyeti sınırı arasındaki mesafe 40 kilometredir, Hazar denizi sahiline kadarki mesafe ise 64 kilometreden fazladır. Bazı eski Arap kaynaklarında şehrin adı Erdübîl şeklinde geçmiştir.

Safeviyye tarikatının temeli, Güney Azerbaycan’da bulunan Erdebil’de atılmıştır. Şeyh Safiyyüddin, dünya çıkarlarını terk etmiş ve kendisi için mistik bir yaşam biçimini tercih etmiştir. Bu yoldaki ilk adımı da Gilan’daki Hilyekaran Kasabası’nda Şeyh İbrahim

---

²²² Onullahi, *a.g.e* ., s. 230.

²²³ Onullahi, *a.g.e* ., s. 233.

²²⁴ Raşiduddin Fazlullah, *Sbornik Letopisey*, C. III, çev: A.K. Arends, haz: A.A. Romaskeviç, E.E. Bertels ve A.Y. Yakubovsk, Moskova 1971, s.344.

²²⁵ Şiriyeva, Reşidettinin “*Rebi-Reşidi*” *eseri*. “*Risale*”, Araştırmalar toplusu, Nurlan yay, Bakü 2006, s.123.

Zahid-i Gilanî'nin talebesi olarak atmıştır. Ömrünün dört yılını Zahid-i Gilanî'yi aramakla geçiren Şeyh Safiyyüddin, yirmi beş yıl ona müritlik yapmıştır. Zahidiyye tarikatı postuna oturmasına rağmen çok geçmeden Halvetiyye ve Kalenderiyye tarikatlarını birleştirerek kendi tarikatını kurarak başına geçti. 35 yıl boyunca Erdebil bölgesinde kendisine mürit olan sufileri yetiştirdi²²⁶. Erdebil yoluyla Anadolu'ya giden ipekten alınan gümrük resmi, Şeyh Safiyyüddin ocağının en önemli gelir kaynağını teşkil ediyordu²²⁷.

Tarikatın başında pir ya da mürşid olarak her zaman Safevi soyundan gelenler bulunurdu. Pirlük daima babadan oğula intikal eder, geride kalan oğlun yaşı küçük olsa bile bu gelenek bozulmaz müritler onun etrafında birlik olurdu. Tarikatın başındaki mevcut şeyh yerine geçecek olanı belirler ve vasiyet ederdi. Safeviyye tarikatında şeyhe veliaht olmak için oğullardan en büyüğü olması şartı yoktu. Mesela Şeyh İbrahim üçüncü, Şeyh Cüneyd altıncı çocuk idiler. Varislik için Şeyh Cüneyd ve amcası Şeyh Cafer'in yaşadıkları mücadele dışında herhangi bir kavga yada ikilik çıkmamış olması tarikat içindeki kademelerin ne kadar keskin olduğunu gösterir. Safevî tarihinde yalnızca bir defa rastladığımız bu mücadelede de Şeyh Cafer muvaffak olamadı ve müritler yine Şeyh Cüneyd'in etrafında toplandılar. Başa geçen halef, yalnız ruhani riyasete geçmez, aynı zamanda Erdebil içinde ve etrafındaki köylerden ve arazilerden alınan vergilerin idaresini de üstlenirdi²²⁸. Safeviyye tarikatının Şeyh Safiyyüddin Erdebilî döneminde değil de oğlu Şeyh Sadrüddin Musa döneminde müesseseseleşmeye başladı. Dolayısıyla ziyaretçileri ağırlama, yedirme, barındırma gibi işleri düzene koydular. Bu tarz işler tabii ki Şeyh Safiyyüddin döneminde de söz konusuydu fakat onun döneminde tekkeyi ziyarete gelenlerin sayısı sonraki dönemlere gelenlere oranla daha azdı ve herhangi bir sorun teşkil etmiyorlardı. Şeyh Sadrüddin Musa döneminde itibaren mürit ve ziyaretçi sayısı artmaya başlayınca bu işlerin sorumluluğunu sistemleştirme gerekliliği ortaya çıktı²²⁹.

Tekkeye ziyaret için gelen müritler ile Erdebil ve civarında bulunan fakirlere yemek hazırlamakla İsfahanlı Cemaleddin adlı bir mürit görevlendirildi. Ziyaretçileri ve müritleri doyurmak için bir defasında bin koyun kesilmesi gerekti. Tekkeye bağışlanan

---

²²⁶ Mirza Bala, "Erdebil", *İA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 288-293.

²²⁷ Mirza Bala, "Erdebil", *İA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 290.

²²⁸ Hatice Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme Ve Siyasallaşma Süreci*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2016, s. . 42.

²²⁹ Aksoy, *a.g.t.*, s. 43.

at, deve ve eşek gibi yük taşımaya yarayan fakat yenmesi uygun olmayan mallar, satılarak paraya çevrilir. Bunların yerine öküz ve koyunlar kesilerek, ziyaretçilere ve fakirlere dağıtırdı. Tekkede bulunan mutfaktan her gün günde üç defa yemek çıkartılır, hatta yemeğin fazlalığından dolayı halk, bir kısmını parayla satmaktaydı. Tarikatın devletleştiği dönemde de bu uygulama devam etti. Şah İsmail bu iş için Erdebil'e bir mil mesafede bulunan Sultanâbâd köyünü tahsis etti ²³⁰. Şeyh Safiyyüddin müritleriyle birlikte Deşt-i Kıpçak ve Kırım bölgelerinde de irşad faaliyetlerinde bulundu. Tarikat Azerbaycan başta olmak üzere Gilan, Taberistan, Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistanı, Hindistan, Serendib(Seylan), İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde çok sayıda müride sahip oldu. Anadolu'da özellikle Niksar, Amasya ve Diyarbakır gibi şehirlerle Dulkadiroğlu, Karaman, Varsak, Menteşe beyliklerinden, İran'da Fars bölgesi ve Kirman'dan, Irak'ta Basra'dan, Suriye'de Şam ve Halep'ten, Horasan'da Belh'ten şeyhin ziyaretine gelen müritleri oldu ve bütün bu coğrafyada Erdebil'deki merkez tekkeye bağlı tekkeler kuruldu²³¹. Safeviyye tarikatının esas gayesi siyasi amaçlara ulaşabilmek ve aynı zamanda kurulan devletin yönetimini ele almak için İran ve Azerbaycan'ı Şîlik esaslarında birleştirmek olmuştur. Şîlik, siyasî birliği sağlayabilmek için gerekli olan en önemli unsur olmuştur. Sünnî bir tarikat olarak ortaya çıkan Safevîlik, zamanla devletleşmiş ve mezhep olarak Şîliği seçmiştir²³². Şeyh Safiyyüddin müritleriyle birlikte Deşt-i Kıpçak ve Kırım bölgelerinde de irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Tarikat Azerbaycan başta olmak üzere Gilan, Taberistan, Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistanı, Hindistan, Serendib(Seylan), İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde çok sayıda müride sahip oldu. Anadolu'da özellikle Niksar, Amasya ve Diyarbakır gibi şehirlerle Dulkadiroğlu, Karaman, Varsak, Menteşe beyliklerinden, İran'da Fars bölgesi ve Kirman'dan, Irak'ta Basra'dan, Suriye'de Şam ve Halep'ten, Horasan'da Belh'ten şeyhin ziyaretine gelen müritleri oldu ve bütün bu coğrafyada Erdebil'deki merkez tekkeye bağlı tekkeler kurulmuştur²³³.

---

²³⁰ Aksoy, *a.g.t.*, s. 44.

²³¹ Aksoy, *a.g.t.*, s. 45.

²³² Aksoy, *a.g.t.*, s. 47.

²³³ Aksoy, *a.g.t.*, s. 44.

5. Urmiye Şehri

İran'ın kuzeybatısında Türkiye sınırına yaklaşık 50 km. mesafede denizden 1340 m. yükseklikte kurulmuştur. Aynı adı taşıyan gölün (Deryâçe-i Urûmiye) batı kıyısına çok yakın bir mevkide bulunan şehir zengin su kaynakları, verimli arazileriyle tarım ve hayvancılık için elverişli bir konumdadır. Bölgede yetişen meyve ve sebzelerden Ortaçağ kaynaklarında övgüyle bahsedilir. Başta İstahrî²³⁴ olmak üzere İslâm coğrafyacıları X-XIII. yüzyıllarda havasını, suyunu ve meyvelerini övdükleri Urmiye'yi (Rûmiye/Urûmiye) Erdebil ve Merâga'dan sonra Azerbaycan'ın üçüncü büyük şehri diye tasvir etmiştir. Çeşitli arkeolojik kalıntılar bölgede yerleşik hayatın çok eskilere uzandığını göstermektedir²³⁵. İlhanlılar devrinde Azerbaycan bölgesindeki ekonomik ve demografik gelişmeye paralel şekilde Urmiye'de de ciddi bir gelişme yaşandı. Şehrin kalesi Gâzân Han zamanında (1295-1304) yenilendi. Atabeg Muzafferüddin Özbek'in şahsî zaaflarından dolayı şehirde hüküm süren güvensizlikten bahsetmektedir. Urmiye, bu tarihten kısa bir süre sonra Moğollar'ın önünden Azerbaycan'a çekilen Celâleddin Hârizmşah'ın hâkimiyetine girdi²³⁶. Urmiye şehrini Atabey Muzafferüddin Özbek yönetiyordu. Şehir, kale duvarlarıyla örülmüştü. İhraç edilen ürünler içerisinde silahlar, halılar, şaraplar, atlar, inekler ve başka şeyler vardı. Urmiye bu dönemde Tebriz, Erdebil ve Merâga'dan sonra Azerbaycan'daki en büyük dördüncü yerleşim merkezi olarak dikkat çekmektedir.

6. Hoy Şehri

İran'ın kuzeybatısında, çevresi dağlarla kuşatılmış Hoyi Çukuru denilen bir çöküntü havzasında yer alır. Etrafını kuşatan dağlardan dolayı kış soğuklarından korunmuş olan bu alanda Tebriz ve Urmiye şehirlerinin bulunduğu yerlere göre daha ılıman bir iklim hüküm sürer. Şehir, bu iklim tipinin sonucu olarak çevresinde yetişen tahıl, sebze, tütün, kayısı, pamuk gibi ürünlerin canlı bir ticaret merkezidir. Eski Arap coğrafyacılarının eserlerinde ise Hoy'un "geniş vadi" anlamına gelen Havr'ın küçültme

---

²³⁴ İstahrî-Eserleri günümüze ulaşan İslâm coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden olup Belh okuluna mensuptur. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Nisbesinden İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrinden olduğu anlaşılmaktadır.(Detaylı bilgi için bkz: Marina Tolmacheva, "İstahrî" *DİA*, C. 23, İstanbul 2001, s. 203-205).

²³⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Urmiye", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 179-180.

²³⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. VII, s. 256.

adı olduğu ve günümüzdeki gibi o dönemde de meyve bahçeleriyle çevrili mâmur bir şehir görünümü arzettiği kaydedilir ²³⁷. İlhanlılar zamanında önemi artan ve fizikî yönden gelişen şehir, Akkoyunlu hâkimiyeti döneminde geniş ölçüde Türkmen iskânına sahne oldu. Hoy şehri de dönemin önde gelen şehirlerindendi²³⁸. Buradan zerhara (diba), fite, karbas, mis, tabak-çanak ihracatı yapılıyordu. Aynı zamanda culah ismiyle bilinen dokuma ipek kumaşlar da yapılıyordu²³⁹.

Bu dönemde çok sayıda medreseler yapılmıştı. Bu medreselerden Hoy'da 1127 yılında yapılmış "el-Ferec el- Hive'yi" medresesi yapılmıştır. Burası diğer medreseler için örnek niteliğindedir. Bu eğitim sürecinde öğrenciler bilimin çeşitli dallarında fikir sahibi oluyor ve öğretmenlerden tavsiyeler alıyorlardı.

7. Merâga Şehri

İran'ın kuzeybatısındaki Urmiye gölünün yakınında ve Sehend dağının güney eteklerinden geçen Sâfi akarsuyunun kenarında kurulmuştur. Abbâsîlerden sonra Merâga sırasıyla Sâcoğulları, Büveyhîler, Deylemîler ve Revvâdîlerin, Selçukluların hâkimiyetine girdi. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Ahmedîlîlerin kurucusu Ahmedîl b. İbrâhim er-Revvâdî'yi Merâga valiliğine tayin etti ²⁴⁰. Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh, Irak Selçuklu Hükümdarı Sultan Mes'ûd b. Muhammed Tapar'a yenilerek esir düştüğünde Azerbaycan'a getirildi, ancak Merâga şehri dışında kurulan ordugâhta bir fedai grubu tarafından öldürüldü. Halifenin cenazesi Merâga'da Atabeg Medresesi'ne defnedildi. Merâga, Ahmedîlîler'den Nusretüddin Arslanapa zamanında Sultan Mesud tarafından kuşatılarak ele geçirildi ve surları yıktırıldı. İldenizliler'den Atabeg Ebû Bekir, Merâga üzerine yürüyünce Ahmedîlîler'den Alâeddin Körpearslan kaleyi ona bırakmak zorunda kaldı²⁴¹. Alâeddin Körpearslan'ın (1207-1208) ölümü üzerine Atabeg Ebû Bekir (1208-1209) Merâga'nın geri kalan topraklarını da zaptetti. Şehir (1221) Moğollar tarafından yakılıp yıkılarak halkı kılıçtan geçirildi. Moğollar karşısında uzun bir mücadeleye giren Celâleddin Hârizmşah 622 (1225) yılında Azerbaycan'a yöneldiğinde

²³⁷ Feride Memmedova, *Azerbaycanın Siyasi Tarihi Ve Coğrafyası*, Bakü 1993, s. 227.

²³⁸ Tahsin Yazıcı, "Hoy", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 258.

²³⁹ Bünyadov-Mahmudov, *a.g.e.*, s. 65.

²⁴⁰ Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi 'u't-tevârih*, C. III, haz. Abdülkerim Alizâde, Bakü 1957, s. 220-222.

²⁴¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Merâga", *DİA*, C.29, Ankara 2004, s. 162.

şehir halkı onu davet etti. Celâleddin bu davete uyarak Merâga'ya geldi ve Azerbaycan'ı kontrolü altına alırken burayı askerî ve idarî merkez olarak kullandı. Şehir (1231) Moğollar tarafından ikinci defa ele geçirildi ve halkı yine katliama uğratıldı²⁴². Merâga bölgesinin vergisini Büyük Moğol Hanı Mengü zamanında (1251-1260), Tebriz ve Hemedan'a kadar olan yerlerin vergileriyle birlikte Batu Han'ın adamları toplamaktaydı. Hülâgû'nun İran'a gelerek İlhanlı Devleti'ni kurmasının ardından Merâga bu devletin başşehri oldu ve bu tarihten itibaren nüfusunun artmasının yanı sıra ilmî ve kültürel mekânlara da kavuşarak büyük bir gelişme gösterdi²⁴³. Hülâgû'nun emriyle, aynı zamanda Merâga matematik-astronomi okulunun da kurucularından olan Nasîrüddîn-i Tûsî tarafından tesis edilen rasathâne ve 400.000 ciltlik bir kütüphane bunların en meşhur örneğidir. Bir rivayete göre Moğolların büyük Han'ı Mengü Han, dünyanın en büyük rasathanesine sahip olmak istemiştir. O, Cemaleddin Muhammed Tahir Zeydi Buharî'den, bu işi yapabilecek kişinin Alamut kalesinde bulunan Nasiruddin Tusî olduğunu öğrenmiştir²⁴⁴. Bu yüzden Mengü Han, Nasiruddin'in serbest bırakılmasını ve yanına gönderilmesini ister. Fakat Hülâgü Han bu rasathane'yi kendisi için yaptırmaya karar verir. Yeni rasathane'nin yapımında Hülâgü Han'ı düşündüren esas şey çok para harcanılan ve yapımı uzun zaman alan böyle bir kurumun verdiği faydaydı. Nasiruddin Tusî, Hülâgü Han'ın bu tereddütünü anlamaya çalışmış ve daha sonra onu ikna etmeyi başarmıştır²⁴⁵. Rasathane'nin boyutu ile ilgili ayrıntılı bilgileri İran bilim adamlarının eserlerinden, özellikle Parviz Vardjavand'ın yönetiminde yürütülen kazılar sonucunda ulaşabilmekteyiz. Günümüzde "Rasat Dağı" (Gözlem dağı) olarak tanımlanan bu tepenin 110 m, yükseklikte, 528 m, uzunluğu ve 222 m, eni olan bir alandan ibaret olduğu biliniyor. Ayrıca rasathane tepesi 139 m, uzunluğu ve 1,10 m, kalınlığı olan bir duvar olmakla beraber kuzey ve güney bölümü şeklinde iki parçaya ayrılmıştır. Rasathane toplam 16 binadan oluşmaktadır. Bu binalara gözlemler için yapılan bilimsel çalışmaların olduğu "ana bina"dan ve medrese, kütüphane, mescit, lojman, eczane, dükkânlar gibi "ilave binalar"dan oluşmaktadır²⁴⁶. Rasathanede Nasiruddin Tusî'nin başkanlığında dünyanın çeşitli yerlerinden davet edilmiş alimler çalışmışlar. Özellikle,

---

²⁴² Özgüdenli, "Merâga", s.163.

²⁴³ Hemedânî, *a.g.e.*, C. III, s. 238.

²⁴⁴ Hemedânî, *a.g.e.*, C. III, s. 311.

²⁴⁵ Hasan Memmedbeyli, *Nasireddin Tusi*, Bakü 1980, s.49-50.

²⁴⁶ Tofîğ Necefli, Bilal Dedeyev, "Bir Bilim Kurumu Olan Meraga Rasathanesi", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, 19-21 Ekim 2011, Konya 2013, s. 136-137.

1265'ten sonra onların sayısının 100'e yakın olduğu bildirilmektedir²⁴⁷. İşte aşağıda bu bilim adamlarının biyografisini vermeğe çalışacağız:

Nasiruddin Tusî : Meraga Rasathanesi'nin kurucusu döneminin ünlü filozofu, ahlak, kelim, mantık, matematik, geometri, astronomi bilgini ve "âlimler âlimi" olarak tanımlanmıştır. Yaşadığı dönemde daha çok "Nasir Tusî"²⁴⁸ gibi tanınan Muhammed ibn Muhammed ibn el-Hasan Nasiruddin Tusî'nin bilime olan ilgisi ailesinden gelmektedir. Babası dönemin âlimlerinden biri olmuş, annesinin de seçkin bir aileye mensup olduğu tahmin edilmektedir. İlköğrenimini babasından almıştır. Yine babasının tavsiyesi üzerine dayısı Nureddin Ali'den matematik ve babasının amcasından ise İslami ilimleri öğrenmiştir. Tusî'nin eğitim hayatındaki yükselişi 1217'de gittiği Nişabur'da olmuştur. Şöyle ki o, altı yıl Nişabur'da yaşamış ve birkaçı İbn Sina ekoluna bağlı olan ona yakın büyük alimden dersler almıştır. Dersler sayesinde felsefe, fıkıh, matematik, mantık, tıp ve kelim ilimlerine olan ilgisi artmıştır.

Moğolların herşeyi yakıp yıktığı bu dönemde Nasiruddin Tusî İsmaili mezhebinin kalesi olarak bilinen Kuhistan valisi Nasiruddin Muhteşem'in daveti üzerine oraya gitmiştir. Bu gidişi kendisi için bir kurtuluş yolu olarak görmüştür²⁴⁹. 1224'te daveti kabul edip Kuhistan'a giden Nasiruddin Tusî'den, Abbasi Halifesi Me'mun o dönemin önde gelen alimlerinden biri olan İbn "Miskeveyh'in Tehzibu l- Ahlak"²⁵⁰ 'ının Farsça'ya tercümesi istense de²⁵⁰, o "Ahlak-ı Nasiri"²⁵¹ 'yi kaleme almıştır²⁵¹. Bu yüzden de Nasiruddin Tusî'nin haps edilmiş ve yaklaşık yirmi iki yıl Alamut kalesinde tutulmuştur. Farklı yorum ve düşüncelere rağmen değişmeyen bir gerçek var ki Nasiruddin Tusî hayatının hiç bir diliminde İsmaili düşüncelere sahip olmamıştır. Tutuklanma nedenini eserlerinde açıklamayan Tusî, baskı altında sıkıntılı bir dönemde olmasına rağmen birçok değerli eserler yazmıştır²⁵². Tusî'nin Moğol hâkimiyetine on sekiz yıllık danışmanlık ve vezirlik yaptığı dönemde yukarıdaki prensiplere bağlı kaldığını açık bir şekilde görülmektedir.

---

²⁴⁷ Hemedânî, *a.g.e.*, C. III, s. 315.

²⁴⁸ Hemedânî, *a.g.e.*, C. III, s. 318.

²⁴⁹ Ağababa Rzayev, *Nasiruddin Tusî Hayatı, İlmi, Dünya Görüşü*, Bakü 1996, s. 14.

²⁵⁰ Ağababa Rzayev, *a.g.e.*, s. 17.

²⁵¹ Mikail Bayram bu eserin Nasiruddin Tusî'ye ait olmadığını iddia etmektedir.(Detaylı bilgi için bkz: Mikail Bayram,"Hace Nasiruddin Muhammed Et-Tusi'nin İntihalciliği", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, Konya 2005, s.7-18).

²⁵² Memmedbeyli, *a.g.e.*, s. 37-38.

Sadrudin Ebu'l Hasan Ali ibn Muhammed Tusî: Nasiruddin Tusî 'nin büyük oğludur. 1274 yılında babasının vefatından sonra rasathaneye uzun yıllar o başkanlık etmiştir. Daha genç olmasına rağmen astroloji ve Fars edebiyatına vakıf yetişkin bilim adamı olarak bilinmekteydi. Hatta İlhanlı hükümdarı Argun Han (1284-1291) döneminde kendisine vezirlik görevi de verilmiştir. Onun astrolojiye ait bir de “*el-Ahkam el-Mabniye ala't-Tencim*” adlı eserinin olduğu bilinmektedir ²⁵³.

Asileddin Tusî: Nasiruddin Tusî'nin ikinci oğlu olan Asileddin, Gazan Han (1295-1304) ile Olcaytu'nun (1304-1316) müşaviri ve aynı zamanda onların özel münecimi olmuştur. Küçük kardeşi Fahrudin'in öldürülmesinden sonra onun yapmış olduğu İlhanlı Devleti'ndeki vakıf işlerini denetleme görevini de üstlenmiştir ²⁵⁴.

Fahrudin Ebu'l-Kasım Ahmed ibn Muhammed ibn Muhammed ibn Hasan Tusî: Nasiruddin Tusî 'nin küçük oğludur. Kardeşleri gibi dönemin ünlü bilginlerden olmuştur. Mevlâna Raşidüddin Razî'den ders almış ve onun yanında çalışmıştır. Matematiği Necmüddin Ahmed b. Bavvab'dan öğrenmiş hatta ona katiplik de yapmıştır. 1282 yılı sonlarında şehzade Argun ibn Abaka Han'ın yanında göreve başlamış, 1284 yılında onun hâkimiyete gelmesinden sonra ise devletin vakıf işlerine başkan tayin edilmiştir. 27 Ağustos 1301 tarihinde Sivas'ta katledilmiştir. Cenazesi Meraga'ya getirilerek kardeşi Sadrudin'in mezarının yanına defnedilmiştir ²⁵⁵.

İbn Fuvati: İbn Fuvati ismiyle tanınan Kemaleddin Ebu'l-Fadl Abdurrazzak ibn Ahmed ibn Muhammed eş-Şeybani Bağdadî 25 Haziran 1244 tarihinde doğmuştur. 1258 yılında Bağdat'ın ele geçirilmesi ile on dört yaşındayken Moğollara esir düşmüştü. Bir sene esir kaldıktan sonra kaçıp kurtulan Nasiruddin Tusî 'nin himayesinde yetişmiştir. Meraga Rasathanesi'nde açılan kütüphaneye müdür tayin edilmiştir. 1280 yılında Bağdat'a dönen İbn Fuvati, yaklaşık yirmi beş sene buradaki Mustansiriyye Medresesi kütüphanesinde müdürlük yapmıştır. İlhanlı hükümdarı Olcaytu Muhammed Hudabende döneminde ise sarayda göreve alınmıştır. Bu yüzden de Azerbaycan'ın her tarafını gezme fırsatı bulmuştur. İbn Fuvati hem müdürlük yaptığı dönemlerde hem de saray görevlisi iken görüştüğü, tanıdığı, bildiği ve duyduğu dönemin ünlü şahıslarını anlatan “*Mecmeü'l-Adab fi Mu'cemü'l-Elkab*” adlı 50 ciltlik büyük biyografik ansiklopedik eserini yazmıştır. İbn Fuvati 11 Ocak 1323 yılında 81 yaşında vefat etmiştir ²⁵⁶.

---

²⁵³ Memmedbeyli, *a.g.e.*, s.57,

²⁵⁴ Azat Rzayev, *Nasiruddin Tusî Hayatı, Bilimi, Genel Kültürü*, Bakü 1996, s. 187.

²⁵⁵ Azat Rzayev, *a.g.e.*, s.188-189.

²⁵⁶ Azat Rzayev, *a.g.e.*, s.193.

Necmuddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Ömer ibn Ali el-Kâtibi: Daha çok Necmuddin Debiran Kazvini olarak tanınmıştır. Nasiruddin Tusî 'nin rasathanesinin yapımında yer alan dört bilim adamından biri olmuştur. Çok ünlü felsefe bilginiydi. Felsefeye dair birçok eseri olmuştur. Onlardan “*el-Ayn*” “*eş-Şemsiye*”, “*Cami ed-Dekaik*” “*el-Munassas fi şerh el-mulahhas*” gibileri bilinmektedir. O, 1277 yılında vefat etmiştir ²⁵⁷.

Yahya ibn Muhammed Abu ş-Şükr el-Mağribî el-Endülüsî: Muhyiddin Mağribi gibi tanınan Yahya Endülüsî astronom ve matematikçi olmuştur. Endülüs'te doğup, bir müddet Suriye'de yaşayan alim daha sonra Meraga'ya gelmiştir. Hülâgü Han'ın misafiri olmuş ve Abu'l Ferec'le tanışmıştır. 1264-65 yıllarında rasathanede deneyler yapmıştır. Çok sayıda eserinin olduğu bildirilmektedir ²⁵⁸.

Müeyyiduddin ibn Bermek ibn Mübarek Urdi: Rasathanenin mühendisi olmuştur. Nasiruddin Tusî 'nin başkanlığında kurulmuş olan heyetin içinde yer alan dört bilim adamından biriydi. Onun başkanlığı altında oluşturulmuş âlimlerden kurulu bir ekip aletlerin yapımı ile uğraşmıştır ²⁵⁹.

---

²⁵⁷ Ziya Bünyadov, “*Svedeniya o nekotoryx sotrudnikax Marakinskoy observatorii v soçinenii ibn al-Fuvati*” (İbn el Fuvati'nin Merâğa Rasathânesiyle ilgili görüşleri), çev. Terlan Aliyev, Bakü 2000, s. 77.

²⁵⁸ Bünyadov, *a.g.m.*, s.79.

²⁵⁹ Azat Rzayev, *a.g.e.*, s.197.

B. Ekonomik Durum

1. Tarım

Moğol istilasına kadar Azerbaycan, Asya ülkeleri içerisinde tarımı en çok gelişmiş ülkeydi. Köylüler nüfusun büyük kısmını oluşturuyordu. Tarım ve hayvancılık onların geçim kaynağıydı. Mugan, Şirvan, Urmiye, ile Kura ve Aras nehirleri arasındaki bölge genel olarak tarım ve hayvancılık için kullanılıyordu. Tarım için sulama tekniği geliştirilmiştir. Nehirler, su kuyuları sulamada önemli yere sahipti. Aras ve Kura nehirleri arasındaki tarım bölgesinde, nehir suyuyla sulama tekniği kullanılıyordu. Yine su değirmenleri aracılığıyla suyu rahatça taşıyabilen insanlar, bu sayede sulamadaki kuraklığın önüne geçmiştir²⁶⁰. Köylerde yaşayan nüfusun çoğu tarımla uğraşır ve tarım ürünleri yetiştirirdi. Tarım topraklarının çoğunda, fethedilen topraklar, mülk olarak verilmeyip, mülkiyeti devlete ait olurdu. Bir ülke fethedilince buranın toprakları, gelirleri v.b. özellikleri çıkartılır ve kumandanlar arasında paylaştırılırdı. Bu dönemde pamuk, turunçgil, meyve, kayısı, safran, enginar, şeker pancarı gibi tarımsal ürünler yetiştirilmiştir²⁶¹. İlk defa buğday ekilmiştir. Bunu arpa, bakla ve mercimek izlemiştir. Nişasta buğdayı, kızıl buğday, kaplıca ve yetiştirilmiştir. Buğday beslenmede temel gıdalardan biriydi ve genellikle aşlık yani yemeklik olarak kullanılmıştır. Buğday kültürünün zenginliği bulgur, dövme, kavut, kavurga, un, yarma gibi buğdayla ilgili terimlerin çokluğundan anlaşılmaktadır²⁶². İnsanlardan toplanan verginin yasallaşması ve bazı kolaylıkların sağlanması tarımın gelişimine büyük katkı olmuştur. Tarımcılıkta daha çok tahıl öndeydi. Buğday ekilmiş tarlalar ülkenin her vilayetinde mevcuttu. Tebriz, Merâga, Erdebil, Kura ve Aras nehirleri arasındaki bölge pirinç ekimiyle de biliniyordu²⁶³. Ekonomide tarımın ağırlığı fazla olduğundan çiftçinin toprağını bırakıp, başka yere göç etmesine genellikle izin verilmezdi. Toprağını bırakıp, başka yere gidenlerden “Çift Bozan” adı ile bir vergi alınırdı. Kırsal kesimde yaşayan aşiretler genellikle göçebe bir hayat yaşar ve hayvancılıkla uğraşırlardı.

Pamuk ekimi ise daha çok Nahçıvan, Beylegan, Merâga, Kehran, Merend, Dizmar, Dehharkan, Neylan vilayetlerinde yapılıyordu. Tebriz, Hoy, Nahçıvan, Merâga,

---

²⁶⁰Ahmet Özçelik, “Tarım Tarihi Ve Deontolojisi”, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 5.

²⁶¹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 155.

²⁶² Özçelik, *a.g.t.*, s. 7.

²⁶³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, Bakü 2007, s. 162.

Berde, Tasuc, Meşkin, Ordubad, Selmas, Dehharkan, vilayetlerinde ise bağcılık da gelişmişti. En iyi bakliyat ürünleri Tebriz vilayetlerine aitti ²⁶⁴.

XIII. yüzyılda toprak mülk olarak biliniyordu ve toprak şekilleri mevcuttu.

1) Dîvânî topraklar

Dîvânî topraklar kendilerine maaş ve atıyye tahsis edilen askerlerin sahip olduğu topraklara deniliyordu. Kaynaklarda “belediyyûn” diye adlandırılan bu askerler başlarındaki valinin isteğiyle cihad harekâtına katılmakla yükümlüydüler. Bunun karşılığında kendilerine belli bir maaş ödenmez, ele geçen ganimetlerin beşte dördü ya da verimli topraklar bunlara verilirdi ²⁶⁵.

2) Hassa topraklar (İlhanlılar zamanında bu topraklar incu ve ya hass incu olarak da biliniyordu).

Yeni fethedilmiş veya türlü yollarla kazanılmış olup gelirleri sarayın harcamalarına ayrılan toprakları ifade etmek üzere kullanılan hâlisa kelimesine XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başlarından itibaren rastlanır. Devletin sınırları içinde bulunan toprakları evlât, kardeş gibi hânedan mensuplarına değişik kategorilerde iktâ ediyorlardı ²⁶⁶.

3) Mülk topraklar

Mülk topraklar, devlet hizmetinde bulunanlara padişah tarafından verilen topraklardı. Bu tür toprakların mülkiyeti ve tasarruf hakkı tümüyle sahiplerine aitti. Mülkiyeti halka ait olan bu topraklar tarımın gelişmesine neden olmuştur ²⁶⁷.

4) Vakıf topraklar

Vakıf topraklar gelirleri cami, medrese, hastane, imarethane, han ve hamam gibi topluma hizmet veren kuruluşların masrafları için ayrılmış arazilerdir. Vakıf arazilerinin alınıp satılması kesinlikle yasak olup vergiden muaf tutulmuşlardır ²⁶⁸.

İlk Moğol seferleri keşif amaçlı olduğundan tarıma çok zararı dokunmamıştı. Atabeyler Devleti'nin çökmesi ve Moğol seferleri durumu değişti. Divan ve hass toprakları İlhanlılar Devleti'nin yönetimine geçti ²⁶⁹. Beylegan ve Erdebil vilayetlerinde geniş toprak alanları bu sülaleye ait olmuştur.

---

²⁶⁴ Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 157.

²⁶⁵ Mehmet Özdemir, “Divan”, *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 385.

²⁶⁶ Saiyid Athar Abbas Rizvî, “Hâssa”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 344-345.

²⁶⁷ Macit Kenanoğlu, “Mülk”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 540.

²⁶⁸ Mehmet Âkif Aydın, “Arazi Kanunnâmesi”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 346.

²⁶⁹ Mehmet Dadaşzade, *Azerbaycan Halkının Orta Çağ Kültürü*, Bakü 1985, s. 96.

2. Hayvancılık

Orta Çağ köy halkının diğer uğraşları hayvancılıktı. Azerbaycan'ın iklimi, otlak arazilerin çokluğu hayvancılık için çok uygundu. Su kaynaklarının çokluğu da hayvancılık için önemliydi. Arkeolojik kazılarda inek, koyun, eşek kemikleri bulunmuştur. Aynı zamanda XII.-XIII. yüzyıllarda göçebe hayvancılık da gelişmişti. Seyyah Halit bin Fekih bu dönemde Azerbaycan'da kısa boylu develerin, koyunların, atların çok olduğunu belirtmiştir²⁷⁰. Azerbaycan'ın Hazar'ın sahilinde olması burada balıkçılığın da gelişmesine neden olmuştur. Arkeolojik kazılarda balıkçılığa dair kanıtlar bulunmuştur²⁷¹. Balıkçılıkta kullanılan aletler aynı zamanda çok sayıda balık kemikleri de bulunmuştur²⁷². Hayvancılık genel olarak iki şekilde yaygındı. Mugan'ın, Arrân'ın ve Güney Azerbaycan'ın çöllük bölgelerinde kışı geçirip, yazın ise dağ olan bölgelere, yani yaylalara yerleşiyorlardı. Hayvancılık Moğol istilası zamanında da gelişmiş bir alandı. Koyun, at ve diğer hayvanların beslenmesi, yetiştirilmesi hayvancılıkta oldukça öndeydi. Dünyada bilinen Azerbaycan atlarının ünü her kesin dikkatini çekiyordu²⁷³.

3. Zanaatkârlık ve Esnaflar

Moğol istilası zamanı vergilerin fazla olması ekonomi için sıkıntı oluştursa da şehirlerdeki zanaat ve ticaretin gelişmesine engel olmadı. 1270'li yıllarda dokumacılık en çok bilinen alanlardandı. Genel olarak pamuk ve ipek kumaşlar kullanılıyordu. Tebriz, Gence, Nahçıvan, Hoy, Beylegan ve Erdebil şehirlerinin esas gelir kaynağı dokumacılıktı.²⁷⁴ İlhanlı yöneticileri Çin'den, Orta Asya'dan, İran'dan, Hindistan'dan, Arap ülkelerinden çok sayıda zanaatkârı Azerbaycan'a getiriyordu. XIII. yüzyılda Tebriz'de zanaatkâr imalathaneleri kuruldu. Burada simli, ipek kumaşlar yapılıyordu. Tebriz şehrinde dokumacılık atölyeleri çok fazlaydı. Devlet bu atölyeler sayesinde yüklü miktarda para kazanıyordu. Aynı zamanda terzilik, oya sanatı, boyacılık, halı sanatı da gelişmişti. Halı sanatı oldukça rağbetli alanlardandı. Azerbaycan halıları dünyada ün kazanmıştı. Halıların bazıları dini idarelere, vakıflara veriliyordu²⁷⁵. Bakır sanatı da

²⁷⁰ Saleh Aliev, "İbn Fadlan", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 477-479.

²⁷¹ Tarih Dostiyev, *Kuzey Doğu Azerbaycan IX-XV Yüzyılda*, Bakü 2001, s. 123.

²⁷² Dostiyev, *a.g.e.*, s. 124.

²⁷³ Dostiyev, *a.g.e.*, s. 126.

²⁷⁴ Şirin, *Azerbaycan Tarımı ve Kültürü (XII -XVI. Yüzyıl)*, Elm Yayınları, Bakü 2007, s. 135.

²⁷⁵ Bünyadova, *a.g.e.*, s. 143.

gelişmiş alanlardandı. Beylegan, Kabala şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılar esnasında XIII. yüzyıla ait çok sayıda bakır eşyalar bulunmuştu. Tebriz, Gence, Nahçıvan, Hoy, Şemkir şehirleri bakır sanatının merkezi olarak biliniyordu. Gencede silahlar, Şemkirde savaş aletleri yapılıyordu. İlhanlılar savaş silahlarının yapılmasını çok önemsiyorlardı. Şehirlerde çok sayıda yerli ve Moğol ustalar vardı. Esir alınan yerli ustalar ise çok zor ve ağır şartlarda çalıştırılıyorlardı²⁷⁶. Gâzân Han bu durumu kolaylaştırmak için fermanlar verdi. Bu fermanlardan sonra durumlar ustalar için kolaylaştı. Cam işleme sanatı da Tebriz ve Hive şehirlerinde gelişmişti. Camdan yapılan eşyalar saraylarda kullanılıyordu²⁷⁷. Tarihi kaynaklarda metal hasilatıyla ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. XIII. yüzyılın başlarında altın, bakır, kurşun, civa kaynakları vardı. Bakü'de petrol ve tuz kaynaklarının varlığıyla ilgili bilgiler günümüze ulaşmıştır. Hattatlar, ressam, sanatçılar, şairler üstün değere sahip insanlardı. Onlara saray ve şehir halkı tarafından saygı duyuluyordu. Zanaatkârlar ve tacirler kendi menfaatlerini savunmak için dini, politik bir vakıf kurmuşlardı. Dinî vakfın ismi “ahi”, politik vakfın ismi ise “ozan” olarak biliniyordu²⁷⁸.

a. Çömlekçilik

İnsanlık tarihinin en eski sanatlarından biri olan çömlekçiliğin, ilk ne zaman keşfedildiği tam olarak bilinmemektedir. Çömlek, bilinen en eski ve kullanışlı ham madde olan toprağın, çamur haline getirilerek, kimi zaman da kille karıştırılarak elle ya da çömlekçi çarkı denilen düzencele şekillendirilerek üretildiği mesleklerden biridir²⁷⁹. Sanatın birçok dalında yükseliş vardı. Özellikle çömlekçilik çok gelişmişti. Eski bir pişirme aleti olan çömlek, bakır ya da diğer madenlerden de yapılabilir. Günümüz mutfaklarında geleneksel olarak kullanımı yaygındır. Müslüman ülkeleri en kaliteli çömlek ürünlerinin merkezi olarak bilinmiştir. Ticareti yapılan ve süs olarak satın alınan bu kaplar evlerde yemek pişirme, aydınlatma gibi amaçlarla kullanılmıştır²⁸⁰. Yapılan kazılarda çömlek çarkı bulunmuştur. Bununla beraber çömlekten yapılmış eşyaları hazırlamak için kilden yapılmış çubuklar da bulunmuştur. Kazılar zamanı deformasyona

---

²⁷⁶ Mihluko, *a.g.e.*, s. 214.

²⁷⁷ Koşkar Ahmedov, *Azerbaycan Şehirleri XII-XIII. Yüzyıllar*, Bakü 1984, s. 134.

²⁷⁸ *Azerbaycan Tarihi*, C. III, s. 285.

²⁷⁹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. III. s. 236.

²⁸⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. III. s. 237.

uğramış bardak, yağ küpü ve diğer eşyalar bulunmuştur ki bunlar da o dönemdeki çömlekçilikle ilgili bilgiler almaya yardımcı olmuştur²⁸¹. Çömlekçilik önemli bir ticaret koluydu. Moğol işgalinden kaçan çömlekçiler Anadolu'ya Konya'ya toplanmışlardı. Bunun sayesinde Konya zamanla çömlekçilik merkezine dönüşmüş ve buradan dünyanın her tarafına kilden yapılmış ürünler gönderilmiştir²⁸². Çömlek yapımı bir kaç aşamadan geçiyor.

Zırhlama ve perdahlama : Şekil verilen çömleklerin kurutmaya geçmeden üstünün boyanması işlemine ve süslenmesine “zırhlama” deniliyor. Zırhlama yapıldıktan sonra çömlekler deri sertliği kıvamına gelene kadar iki gün bekletiliyor. Hamur henüz tam kurumamışken yüzeyinin parlatılmasına ise ‘perdahlama’ deniliyor ki bu işlem sacdan bir alet olan masatla yapılıyor²⁸³.

Kurutma : Çömleklerin yirmi dakika güneşe çıkarılması nemin atılmasını sağlıyor. Eğer güneş yoksa ‘yanalak’ da denilen işlik odalarında bir gün bekletiliyor. Kulplu bir ürün ise kulpları takılıp pişirme sürecine geçiliyor²⁸⁴.

Pişirme ve Sırlama : Çömleklerin kullanıma hazır hale gelmeden önce son aşaması fırınlanması ve sırlanmasıdır. Sırlama işlemi yapmadan önce toz kıvamında sır, inceltilmiş çakmak taşı, kurşun, camsı maddeler suyla karıştırılarak sır eriyiği hazırlanıyor. Pişmiş olan çömlekler, bu eriyiğin içine daldırılarak tekrar fırınlanıyor ve çömleklerin yüzeyinde camsı bir görünüm de bu şekilde sağlanıyor²⁸⁵.

b. Demircilik

Arkeolojik kazılar esnasında köy yerlerinden demircilikle ilgili bulgular da bulunmuştur. Demirci imalathanelerinin, metal eşyaların olması demirciliğin de bir meslek gibi yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Tarih ve coğrafya kaynaklarında Türkler eski çağlardan beri demiri en iyi işleyen millet olarak tarif edilmektedir. Türk destanlarında demircilere sıkça yer verilmesi, demircilerin kutsallığına inanılması, ölmüş birinin üzerine bıçak, makas gibi demirden eşyalar koyulması, köy isminin demirciler,

---

²⁸¹ Malik Bayramov, *XIII. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Köylerinde Tarım*, Bakü 2013, s. 54.

²⁸² Bayramov, *a.g.e.*, s. 66.

²⁸³ Behzadi, *XI-XII. Yüzyıllarda Azerbaycan Köyleri*, çev. Rahim Hüseyinov, Bakü 1959, s.352.

²⁸⁴ Behzadi, *a.g.e.*, s. 355.

²⁸⁵ Behzadi, *a.g.e.*, s. 356.

demirci v.b adlarla anılması demirin ve demirciliğin geliştiğini gösteren kanıtlar olmuştur²⁸⁶. Demirciler; kancalar, zincirler, tarım araçları ve benzeri metal yapılı eşya ile demir ve benzeri maden parçalarını bükerek, döverek veya kalıpla biçimlendirmektedir. Demircilik diğer geleneksel el sanatlarında ve sanayi de kullanılan pek çok el aletinin isteğe göre şekillendirildiği bir meslek konumundadır. Demirin istenilen sertlikte şekle sokulabilmesinin tek yolu demircilerden geçmektedir. Taş işlemeciliğinde taşa şekil vermek için kullanılan demir kalemler, bir çekiç türü olan madraha, çarpacak ve diğer geleneksel el sanatlarında kullanılan pek çok el aleti demirci ustaları tarafından özel olarak yapılmıştır²⁸⁷.

c. Halıcılık

Bilindiği üzere XII.-XIII. yüzyıllarda Azerbaycan'da en yaygın sanat dallarından birisi de halı dokuma sanatıydı. Dönemin önde gelen şehir ve köylerinde halı dokumacılığı gelenek haline gelmiştir. Kazılar zamanı halı dokumada kullanılan makas bulunmuştur. Bu makas diğer makaslardan farklı olup kesim şekli de farklı hâldeydi²⁸⁸. Renkli yün, ipek ve diğer ipliklerden atkı-çözüğü dokusu üzerine atılan ilmelerle tezgâhta dokunan havlı bir yapıya sahip desenli ya da desensiz bir yaygı olan halılar her dönem ilgi odağı olmuştur. Günümüzde dokuyucularına getirdiği gelirin azalması, sebebiyle eski önemini yitiren halıcılık kimi yörelerde halen insanların geçimine katkı sağlamakta olan bir el sanatıdır²⁸⁹. Hemen hepsi kadınlar tarafından dokunan yöre halılarındaki motifler bereket, şans, sağlık, ölüm, günah, yeniden dirilme, nazar ve sonsuzluk gibi konuları simgeler. Bölge halılarında en fazla kullanılan desenler göz, yıldız, hayat ağacı, akrep, muska, akarsu, dulavrat otu, kuş, koçboynuzudur. Ayrıca çiçekli, kuşlu modelli halılarda bulunmaktadır. Halı yapımında kullanılan iplerde koyun yünü kullanılmıştır. Kirmenle eğrilerek ip haline getirilen yünler doğal boyama yöntemleriyle, çeşitli bitkilerle boyanarak halı yapımında kullanılmaya hazır hale getirilmiştir²⁹⁰. Halılarda en çok kırmızı(al), gök(mavi, lacivert), siyah, pisi tüyü(gri), pas ipi(kahverengi), asma yaprağıyla boyanan yavşan yeşili, cevizin kabuğuyla boyanan tetir gibi renkler

---

²⁸⁶ Hikmet Alış, "Kahramanmaraş'ta Geleneksel El Sanatları. Akdeniz'in Altın Kenti Kahramanmaraş", *Kahramanmaraş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Dergisi*, S. 315, Kahramanmaraş 2014, s. 27.

²⁸⁷ Alış, *a.g.m.*, s.29.

²⁸⁸ Dostiyev, *a.g.e.*, s. 187.

²⁸⁹ Dostiyev, *a.g.e.*, s. 190.

²⁹⁰ Nebi Bozkurt, "Halı", *DİA*, C.15, İstanbul 1997, s. 253.

kullanılmıştır. Halının yapımında sındı(makas), kirkit, tarak ve bıçak kullanılmaktadır. Halı tezgâhında ise varan gelen, kücü demiri, burgu gibi kısımlar bulunmaktadır.

Halı yapımına ıstara, ağaçtan olan tezgâhlara, eriş adı verilen iplerin çizilmesi(sarılması) ve ayak denilen uç kısmının örülmesiyle başlanır ²⁹¹.

Halıların çok geniş bir kullanım alanı vardır ve bunlara göre de adlandırılırlar. Döşeme örtüsü olarak yere serilen halılar ekseriya dört parçadan ibarettir. Odanın ortasına konulana “orta halısı” (meyâne), iki yanlara konulana “kenar halısı” (kenâre), pencereler önünde sedirin bulunduğu tarafa konulana da “baş halı” (serendaz) denilir; bunların dördüne “deste” tabir edilir. En büyük boy halılara ise “taban halısı” adı verilir. Halılar sedir ve köşe yastıklarının kaplanması da kullanılır; sedirler üzerine serilen halılara “minder halısı” denilmektedir²⁹². Bunlardan yola çıkarak rahatlıkla söyleyebiliriz ki XII-XIII. yüzyıllarda bir çok meslek gelişmiş, hatta ticaretin gelişmesine bu meslekler önemli katkı sağlamıştır.

4 .Vergi Sistemi

XIII. yüzyılda yasal olmayan vergilerin uygulanması ülke ekonomisinin çökmesine neden oldu. insanların itirazına neden oldu. 1254 yılında Mönğke Han'ın verdiği fermanla tüm nüfus kayda alındı. Genceli Kirakos şöyle yazıyordu: “*Kadınlar istisna olmakla on yaşına basmış herkesi kaydediyorlardı. Vergi toplayanlar insanlara işkenceler yapıyordu*”²⁹³. XIII. yüzyılın ortalarında İlhanlı Devleti vergiyi nizama saldı. Kullanılan toprak için verilen vergi “haraç” olarak biliniyordu. Atabeyler zamanında bu vergiyi tarımdan elde edilen kazanç karşılığında veriyorlardı. Mahsul olmadığı yıl vergi almıyorlardı. Moğollar zamanında vergilerin artması mahsulün yüzde altmışını almaları haklı olarak kabul edilmiyordu. Aynı zamanda vergi toplayan memurlar insanlardan daha fazla vergi alıyordu. Haraç yılda iki kez alınıyordu. Yılın başında (Nevruz zamanında) ve mahsulün toplandığı zamandı. Verginin miktarı ekin yapılan toprağa göre hesaplanıyordu²⁹⁴. Divan topraklarından vergileri genel olarak mahallî hânedanlar topluyordu. Toplanan verginin bir miktarı devlet hazinesine yerde kalan kısmı ise mahallî hânedanların gruplarına gidiyordu. Moğol istilası zaman uygulanan vergilerden biri de

---

²⁹¹ Bozkurt, *a.g.m.*, s. 254.

²⁹² Bozkurt, *a.g.m.*, s. 256.

²⁹³ *Azerbaycan Tarihi*, C. III, s. 270.

²⁹⁴ Rafik Hüseyinov, *Irak Selçukluları, İldenizler ve Kafkasya*, Bakü 1970, s. 156.

“kopçur” yani otlak anlamına gelen hayvancılıkla uğraşan köylülerden toplanan vergiydi. Önceleri bu vergi sadece göçebe hayvancılıkla uğraşanlardan alınıyordu. Fakat sonralar bu vergi can vergisine dönüştürüldü. Şehir ve köy halkından toplanmaya başlandı. Aslında bu verginin uygulanması İslam’a göre yasaktı. Çünkü bu vergi sadece Müslüman olmayanlardan alınan bir vergiydi. Fakat bu vergiyi Müslümanlardan da alıyorlardı ki durumla ilgili olarak Fazlullah Reşideddin şöyle yazıyordu: “*Gāzân Han’ın zamanında uygulanan bu vergiyi vilayetleri yöneten yöneticiler ve onların çalışanları topluyordu. Onlar her yıl on bazen de yirmi-otuz defa vergi topluyorlardı. Alınan verginin büyük kısmını kendilerine saklıyorlardı*”²⁹⁵.

Daha sonra Gāzân Han vergi toplamasındaki sorunu çözdü. XIII. yüzyılın sonlarında sadece Tebriz şehrinden toplanan vergi seksen bin tümene ulaşmıştı. Bu rakam İlhanlı Devlet Hazinesinin yüzde beşini oluşturuyordu. Ticari kervanlardan da yol vergisi yani “bac” alınıyordu. Bu vergiyi şehir kale kapılarının önünde veya köprülerin yanında topluyorlardı²⁹⁶. Bac genel olarak büyük şehirlerde satılması için götürülen malzemelerden alınıyordu. XIII. yüzyıldaki vergilerin çokluğu ve ağırlığı aynı zamanda yöneticilerin yasa dışı hareketleri insanların başka yerlere gitmesine neden olmuştur. Gāzân Han zamanında vergilerin azaltılması bazı vergilerin tamamen ortadan kaldırılması ekonomi ve tarım için büyük gelişime sebep oldu. Fakat Gāzân Han’ın fermanına Nahçıvan, Merend, Serab gibi şehirlerde uyulmuyor bir dinar alınması gerektiği halde yirmi dinar alınıyordu²⁹⁷.

---

²⁹⁵ Bünyadova, a.g.e., s. 125.

²⁹⁶ Mikluho, a.g.e., s. 208.

²⁹⁷ Mikluho, a.g.e., s. 212.

C. Kültürel Yapı

1. Mimari Yapıtlar

İldenizliler döneminde Nahcivan gelişmiş kültür merkezlerinden biriydi. Bu dönemde şehirde medreseler faaliyet göstermişlerdi. Nahcivan Atabeylerin başkenti olduğu için oldukça önemli bir mevkiye sahipti. Nahcivan mimarları tuğladan, inşa ettikleri cami, medrese, köprü, kervansaray vs. farklı mimari yapılarla Nahcivan mimarlık mektebini oluşturmuşlardı. Bakü’de hâkim olan kesme taş mimarisine karşı burada tuğla yapılar gelişmiştir. Özellikle anıt mezarlar, kümbetler bakımından çok zengin bir merkez olarak dikkati çekmektedir ²⁹⁸.

El Benna Acemi bin Ebubekir el-Nahcivani olarak adını tarihe yazan bu mimar yalnız Nahcivan’da değil, diğer ülkelerde de mimari işler için siparişler alan ünlü mimardı. Mimarın ilk eseri Yusuf bin Kuseyr (veya Kesir) türbesi (1162) tarihinde yapılmıştır. Azerbaycan Atabeyleri döneminde yapılan bu eser tuğladan sekizgen gövde üzerine piramit külahlı bir yapıdır. Asıl yapı tarihi kitabesi ise kapı ile bunun arasında dört satır halinde sadeleştirilmiş bir küfi hatt ile yazılmıştır. Yapısı, süslemeleri ve plan özellikleri ile Selçuklu geleneğine bağlanan kumbet diğer erken tarihi yapılarda olduğu gibi Anadolu XII. ve XIII. yüzyıl Türk eserleri üzerinde ve tuğla kümbetlerde etkisini göstermiştir²⁹⁹. Nahcivan’da asıl şahane mezar anıtı Mümine Hatun Türbesi’dir. Atabey Şemseddin İldeniz ölümünden önce Mümine Hatun’un mezarı üzerinde kümbet yaptırdı Fakat bu kümbetin tamamlanması Muhammed Cihân Pehlivân’ın dönemine aittir ³⁰⁰. 25 m boyunda olan bu kümbette Acemi bin Ebubekir hem mimari, hem de dekorların zenginliği açısından daha gelişmiş bir eser ortaya koymuştur. İçten silindirik, dıştan on köşeli olarak yapılan bu tuğla kümbetin konik veya ongen piramit külahı yıkılmış altından kubbe meydana çıkmıştır. Kenarları dar ve uzun birer niş şeklinde olup dikdörtgen silmeler ile kaplanmıştır. Açık mavi veya firüze çiniler örgülü kufi kitabeleri geometrik süslemeler renklendirmektedir. Kümbedin bulunduğu çevreye iki tarafında silindirik minareler ile sivri kemerli ve çok gösterişli bir kapıdan giriliyor. Çifte minareli portallerin Anadolu Selçuklu mimarisinde ne kadar önem kazandığı dikkate alınırsa Mümine Hatun

---

²⁹⁸ Aslanapa, *a.g.e.*, s. 122.

²⁹⁹ Aslanapa, *a.g.e.*, s. 129.

³⁰⁰ Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, s. 56.

Türbesi'nin getirdiği büyük değişiklikler daha iyi anlaşılır. Acemi bin Ebubekir'in yaptığı diğer yapılardan biri de Ulu Camii'dir. Tek kubbeli, önünde eyvanlı girişi olan bir yapıdır.

Dönemin farklı mimari yapılarından biri de Bakü Kız Kalesidir. Bakü iç Kalesi, içeri şehri kuşatan surların Büyük Selçuklu öncesine indiği kabul edilmektedir. Limana hakim noktadaki Kız Kalesi malzeme ve teknik bakımından diğer bölümlerden farklıdır. 30 m. yükseklikteki kule XII. yüzyılda yapılmış olup mimarı Mesud bin Davud'dur³⁰¹. Kule duvarları birkaç yapı evresi gösterir. Küçük taş sıralarının bir sıra içerde bir sıra taşkın olarak örülen kule, dairevi planlı olup sekiz katlıdır. Katlar arasındaki bağlantı minare merdiveni gibi merdivenlerle sağlanmıştır. Katlarda yer alan odacıklarda tarihi eserler sergilenmektedir. Mimar imzası orta kısmında batı tarafındadır. Zamanında deniz kıyısında yer alan kulenin duvarları belirli yüksekliğe kadar kesme taş, daha üst kısımlarda küçük taş sıralarının değişimli olarak bir içerden bir dışardan örülmesiyle elde edilmiştir³⁰².

Bakü'de yer alan saray çeşitli fonksiyonlara sahip mimari yapılardan bir diğeri de Şirvanşahlar Sarayıdır. Sarayı oluşturan birimler topografik açıdan seviye farkı gösteren üç ayrı alan üzerinde kurulmuştur. Denize yakın tarafı daha yüksek bir teras üzerinde olup burada dörtgen revaklı bir avlu içerisinde çepeçevre dolanan sütunlu galerisiyle, sekizgen planda inşa edilmiş sarayın bitişiğinde yer alan ve ondan sonra yapıldığı kabul edilen kuzeydeki divanhâne (XV. yüzyıl ortası) ilk dikkati çeken mimari yapıdır³⁰³. Yapının merkezî sivri tek bir kubbesi vardır. Kubbeli kısmın zemininin altında bir odası bulunduğu gibi avluya açılan ve yerin altına önce eğimli bir yolla inilen, daha sonra bir kuyu şeklinde dimdik yerin içine doğru uzanan bir mahzen-bodrum (zindan) kısmı mevcuttur. Binanın süslemeleri dönem üslûbunun en göz alıcı örnekleridir. Taçkapısı mukarnaslarla geçilen istiridye biçimi nişli, taçkapı yüzeyleri lotus süslemelidir. İçeriye geçit veren basık kapı kitâbeliğinde ve yan nişlerin üzerinde bitkisel süslemeler bulunmakta, kapı içindeki keskin köşelerde geometrik bir friz görülmektedir³⁰⁴. Şirvanşah Sultanı Halîlullah zamanına (1418-1463) ait olduğu düşünülen sarayın iki katlı harem kesimi ve diğer mekânlarla saray bölümü de bu tarafta (doğu) yer almaktadır. Her

---

³⁰¹ Aslanapa, *a.g.e.*, s. 134.

³⁰² Aslanapa, *a.g.e.*, s. 138.

³⁰³ Yaşar Çoruhlu, "Şirvanşahlar Sarayı", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 213.

³⁰⁴ Çoruhlu, *a.g.m.*, s. 214.

katta yirmi beşin üzerinde odası bulunan bu bölüm asimetrik iç düzenlemeye sahiptir ve birbirine bağlı birimlerden oluşan karmaşık bir şemadadır. Girişi iki yanı nişli tonoz-kubbelidir. Buradan az ilerideki bir merdivenle sekizgen, ortası açık, ahşap çatılı bir geçiş mekânına girilir. Yanında önü eyvan şeklinde kubbeli bir mekân daha vardır. Diğer mekânlar büyüklü küçüklü salonlar, odalar halinde bu bölümlerin etrafında yer alır. Doğuya doğru uzanan, önü köşeli apsis biçiminde biten büyük salonun bir benzeri güneyde yer almaktadır³⁰⁵.

---

³⁰⁵ “Şirvanşahlar Sarayı”, haz. Komisyon, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, C. X, Bakü 1987, s. 544-545.

SONUÇ

XII.-XIII. yüzyıllarda Azerbaycan'da kurulan devletlerin, çeşitli kabileler, farklı milletler tarafından yönetildiğini görüyoruz. Fakat bu farklı tayfaları birleştiren önemli bir detay vardı. Bu detay kurulan bu devletlerin hepsinin Azerbaycan coğrafyasında yerleşimi ve başkentlerinin Azerbaycan şehirleri olmasıydı. XI-XII. yüzyılın en önemli olayı ise İran, Suriye, Azerbaycan ve diğer toprakları kendi yönetimine alan Büyük Selçuklu Devletinin kurulmasıydı. Bilindiği üzere o dönemde yani XII. yüzyılda Azerbaycan'da Revvadiler, Şirvanşahlar, Şeddadiler Devletleri yönetiminde olmuştu. Büyük Selçuklu Devleti bu devletlerin yönetimini sonlandırdı ve ülkedeki bölünmeyi durdurmayı başardı.

Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra XII. yüzyılın sonlarında geriye kalan topraklar, bölgeler Azerbaycan Atabeyleri ve İran'a yerleşmiş Hârizmşahlar tarafından paylaşılmakta idi. Aynı zamanda bu iki devletin Anadolu Selçuklu Devletiyle de siyasi ve ekonomi ilişkileri mevcuttu. Fakat Azerbaycan tarihinde İldenizliler Devleti her zaman güçlü devlet olarak bilinmiştir. Bu devletin yanısıra Şirvanşahlar Devleti de XII-XIII. yüzyıl için büyük güce sahip bir devlettir. Bu iki devletin varlığı Azerbaycan devletçilik tarihinin oluşumuna yön vermiştir. İldenizliler Devleti yönetimi zamanı sınırların genişlemesi, ticari ve siyasi ilişkilerin artması devletin temel kaynaklarının başında geliyordu. Güçlü dönemi Şemsettin İldeniz zamanında olan bu devlet Irak Selçuklu Devletiyle de iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Devlet toprak, vergi, para sisteminde düzenlemeler yaptı sonuçta ülke hazinesi güçlenmiş oldu. İldenizliler zamanında eğitim ve sanat alanlarında da büyük gelişmeler olmuştur. Fakat Celaleddin Mengüberti'nin baskısıyla İldenizler Devleti 1225 yılında çökmüştür.

Aynı zamanda bu dönemde Moğolların baskınları, ülkenin tahrip olması, şehirlerin yağmalanması Azerbaycan için oldukça kötü sonuçlara yol açmıştır. Moğolların ilk gelişi keşif amaçlı olsa da sonraki baskınlar ülkenin tahribine yol açtı. Moğollar daha sonra ülke yönetimini de ele geçirmiş oldular. Şöyle ki 1256 yılında bir Moğol Ulus devleti olan İlhanlılar Devleti kuruldu. Bu devletin art arda başkentleri olmuş Meraga, Tebriz ve Sultaniye birer Azerbaycan şehirleri idi. İlhanlılar askeri ve siyasi bakımdan Azerbaycan'da galip olsalar da zamanla kültürel yönden kaybetmiş oldular. Devletin yöneticilerinden Gâzân Han'ın İslam'ı kabul etmesi ile bu durum bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde bilimdeki büyük gelişim de göz ardı edilemez. İlhanlılar Devleti 1357 yılında tarihe karışırken, kendinden sonra zengin bir devlet geleneği de geriye bırakmış oldular. Meraga Rasathanesi'ne İran, Çin, Anadolu, Mısır ve Suriye'den binlerce sanat ve bilim adamının İlhanlı sınırlarına celpedilmesi, zamanla Azerbaycan ve aynı zamanda Türk İslam ilim-kültür

hayatına çok önemli derecede katkı sağlamıştır. Azerbaycan, bu vesileyle adeta, orta çağda Doğu'nun ilim-kültür merkezine çevrilmiştir.

Gürcülerin XIII. yüzyılın başlarında Azerbaycan'a yaptıkları saldırılar da ülkenin zayıflamasına neden olmuştu. Yapılan baskınlar içerisinde en şiddetlisi ise 1210-1211 yıllarında olmuştur. Gürcü saldırılarında Nahçıvan, Culfa, Merend, Tebriz, Miyane, Erdebil, Zencan, Kazvin, Ebher, Ucan gibi Azerbaycan şehirleri hunharca katliama, soyguna ve tahriplere maruz kaldı. Bu saldırılar büyük ölçüde ülkenin zayıflamasına neden oldu.

Sonuç olarak XII-XIII. yüzyıl Azerbaycan için önemli bir dönem olmuştur. Bu dönemde hem siyasi ilişkiler hem ticaret hem bilimde büyük gelişmeler yaşanmıştır. O döneme dair bilgileri XII-XIII. yüzyılda yaşamış bilim adamlarının eserlerinde görüyoruz. Aynı zamanda mimari yapıların mevcudluğu dönemin mimarisıyla ilgili bilgilerin oluşmasını sağlıyor. Bölgedeki devletlerarası savaşlar, çatışmalar, sosyo-politik, dini ve ideolojik süreçler ve diğer tarihi olaylar, Azerbaycan'ın her dönemde tarihi zengin, kültürel mirasa sahip bir devlet olduğuna işaret ediyor.

KAYNAKÇA

ABBASLI, Mirza, "Safevilerin Kökenine Dair", Belleten, XL/158, Ankara Nisan 1976, s. 289-291.

ADIGÖZELOV, Eldar, *Şirvanşahlar Sarayı*, Elm Yayınları, Bakü 1986.

AHMEDOV, Koşkar, *Azərbaycan şəhirləri XII-XIII. yüzillər*, Azərneşr Yayınları, Bakü 1984.

_____, *Eski Beylegan*, Azərneşr Yayınları, Bakü 1997.

AHMED b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Yayınları, İstanbul 2001.

AKKUŞ, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2011.

AKSOY, Hatice, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme Ve Siyasallaşma Süreci*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yükses Lisans Tezi, Konya 2016.

ALİZADE, Ali, *Şirvan hakkında Bazı Bilgiler*, Bilim Yayınları, C. XII, Bakü 1947.

ALİZADE, Abdulkerim, *XIII-XIV. Yüzyıllarda Azərbaycan'ın Sosyo-Ekonomik ve Politik Tarihi*, Bakü 1956.

ALYARİ, Hüseyin *Azərbaycan Atabeyleri, İldeniz Öğulları (1146-1225)*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1966.

ALİYEV, Kabil, *Kafkas Tarihi*, Elm Yayınları, Bakü 2009.

_____, *Azərbaycan Tarihi*, Elm Yayınları, Bakü 1993.

_____, *Dinin Esasları*, Kısmet Yayınları, Bakü 2004.

ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, “Erdebil”, *DİA*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 276-277.

ALİYARLI, Süleyman, *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten 1870-ci Yıllara Kadar*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 2009,

_____, *Azerbaycan Tarihi Kaynakları*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 1989.

ALIŞ, Hikmet “Kahramanmaraş’ta Geleneksel El Sanatları. Akdeniz’in Altın Kenti Kahramanmaraş”, *Kahramanmaraş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Dergisi*, S. 315, Kahramanmaraş 2014.

AMENZADE, Rayihe, *XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Abidevî Yapıların Özellikleri*, Rayihe Amenzade, *XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Abidevî Yapıların Özellikleri*, Bakü

Anonim Tarih-i Âli Selçuk, çev. Feridun Nafiz Uzluk Yayınları, Ankara 1952.

ASATİANİ, Nikol, *XII. Yüzyılda Gürcistan ve Şirvan Arasındaki Siyasi İlişkiler*, çev. Nesiman Yakuplu, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tiflis 1968.

ASLANAPA, Oktay, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abieleri*, Türksoy Yayınları, Ankara 1996.

AŞURBEYLİ, Sara, *Şirvanşahlar Devleti (VI.-XVI. Yüzyıllar)*, Avrasya Yayınları, Bakü 2006 .

_____, “Şirvanşahlar”, *DİA*, C. 39, TDV Yayınları , İstanbul 2010, s. 211-213.

ATEŞOĞLU, İbrahim, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (1092-1229)*, TTK Yayınları Ankara 1992.

Azerbaycan Etnografisi, C. III, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2007.

Azerbaycan Tarihi, (III-XIII. Yüzyıllar), C. II, Elm Yayınları, Bakü 2007.

Azerbaycan Tarihi, (III-XIII. Yüzyıllar), haz. Komisyon, Elm Yayınları, Bakü 2014.

BAKÜHANOV, Abbasgulu ağa, *Gülüstani-İrem*, Minare Neşriyat, Bakü 2001.

BAHADIROĞLU, Mustafa “İbrahim Zahid-i Geylânî”, *DİA*, C. 21, TDV Yayınları İstanbul 2000, s. 359-360.

BALA, Mirza, “Erdebil”, *İA*, C. IV, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 288-293.

BAYRAMOV, Malik, *XIII. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Köylerinde Tarım*, Elm Yayınları, Bakü 2013.

BARTOLD, Vasili, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S.1, İstanbul 1931, s. 135-159.

BAYRAKTAR, Mehmet “Nasiruddin et-Tusi, Risale Der Resmi vo Ayin-e İlkhani “(Devlet Finansı Üzerine Düşünceler), *Dini Araştırmalar Dergisi*, Eylül-Aralık 2006, S. 26, Ankara 1988, s. 317-336.

BAYRAM, Mikail, “Hace Nasiruddin Muhammed Et-Tusi'nin İntihalciliği”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, s. 7-18.

BEHZADİ, *XI-XII. Yüzyıllarda Azerbaycan Köyleri*, çev. Rahim Hüseyinov, Mütercim Yayınları, Bakü 1959.

BERDZENİŞVİLİ, Natalia Artur ve diğerleri, *İstoriya Gruzii I. S Drevneyşix Vremen Do 60-x Godov XIX Veka (Gürcistan Tarihi I. Eski Çağlardan 19. Yüzyılın 60'lı Yıllarına Kadar)*, Tiflis 1962.

BEZER, Gülay Öğün, “İldenizliler”, *DİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 82-84.

BEYLİS, Vasili, *Mesut bin Namdar'ın Arrânın Tarihiyle İlgili Kaynaklar ve Şirvan XII. Yüzyıl*, (doktora tezi) , çev. Terlan Aliyev, Bakü 1975.

BİLGİLİ, Ali Sinan, “Tebriz”, *DİA*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 219-222.

BROSSET, Marrie, *Anonim Gürcü Vekayinâmesi, Gürcistan Tarihi III, Selçuklular Kısmı (1015-1212)* (çev. H.D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara 2003.

BUNDARİ, *Zubdeu`n-Nusra ve Nuhbetu`l-Usra*, , *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvamettin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 1943.

BÜNYADOVA, Şirin, *Azerbaycan Tarımı ve Kültürü (XII -XVI. Yüzyıl)*, Elm Yayınları, Bakü 2007.

BÜNYADOV, Ziya, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2007.

_____, *Azerbaycan Tarihi*, Azərneşr Yayınları, Bakü 1994.

_____, *XII. Yüzyılda Gürcistan ve Şirvan. Rustaveli Döneminde Gürcistan*, Tiflis 1966.

_____, *Gürcistan ve Şirvan*, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2007.

BÜNYADOV Ziya-YUSİFOV Yusif, *Azerbaycan Tarihi. Eski Çağlardan XX. Yüzyıla Kadar*, Çırak Yayınları, Bakü 2007.

_____, *Seyahatnâme*, C. VII, Hazırlayan. Zuhuri Danışman, Danışman Yayınları, İstanbul 1970.

DADAŞZADE, Mehmet, *Azerbaycan Halkının Orta Çağ Kültürü*, Elm Yayınları, Bakü 1985.

DEDEYEV, Bilal- NECEFLİ, Tofiq, “Bir Bilim Kurumu Olan Merâğa Rasathânesi” II. *Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, 19-21 Ekim, Konya 2013, s. 136-137.

DEDEYEV, Bilal, KÜÇÜKDAĞ Yusuf, “Safevilerin Nesebine Farklı Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, II/6, Kış 2009, s. 418-425.

DEMİRKOL, Murat, “Nasireddin Tusi’nin Bilim ve Felsefedeki Yeri”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı. 4, Kasım 2010, s. 45-50.

DOSTİYEV, Tarih, *IX-XV. Yüzyılda Kuzey-Doğu Azerbaycan*, Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 2001.

EFENDİZADE, Oktay, “Gence”, *DİA*, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 17-20.

ERDEM, İlhan, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 33, İstanbul 2003, s. 54-56.

EVLİYA, Çelebi, *Seyahatnâme*, C. II, (çev. Orhan Şaik Gökyay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.

GABASHVILI, Manana, “İlhanlı Devleti’nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler”, çev. Mahmut Yavaş, *Türkler*, VIII, s. 386.

GİYASİ, Cefer, *Yakın-Uzay Ellerde*, Elm Yayınları, Bakü 1985.

GÖYÜŞOV, Raşit, *Azərbaycan Arkeolojisi*, Azərneşr Yayınları, Bakü 1986.

GÜRCÜ, Vekayinamesi, *Gürcistan Tarihi*, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) (çev. H. D. Andreyan), TTK Yayınları, Ankara 2003.

GÜLER, Önder, “Osmanlı Öncesinde Altın Orda Devleti Dış İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 37, Giresun 2018.

GRİGOR, Aknerli, Moğol Tarihi, çev. H. D. Andreyan, **İstanbul** Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1954.

HAMDULLAH, b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, çev. Vagif Piriyev, Azərneşriyat, Bakü 2003.

HAFIZOV, Gabdurahman, *Raspad Mongolskoy İmperiyi i Obrazovaniye Ulusa Djuçi*, (Moğol İmparatorluğu'nun Yıkılışı ve Cuci Ulusu'nun Kuruluşu), Kazan 2000, s. 64-65.

HÜSEYNOV, Rafik, *Azərbaycan Tarihi*, Elm Yayınları, Bakü 1998.

_____, *İrak Selçukluları, İldenizler ve Kafkasya*, Elm Yayınları, Bakü 1970.

HÜSEYNOVA İrade, *Kafkasya'nın Tarihi Ansiklopedisi*, İrs Yayınları, Bakü 2010.

İBNÜ'L Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. III, (çev. Abdullah Köşe), Bahar Yayınları, İstanbul 1989.

İSMAYILOV, Mahmud, *Azərbaycan Tarihi*, Bakü 1992, s. 67.

İslam, Tarih, Felsefe, İbadetler, haz. Komisyon, Elm Yayınları, Bakü 1994.

KAFALI, Mustafa, “Desti Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s. 179-181.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Atabeglikler”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara 1992, s. 293-295.

_____, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK Yayınları, Ankara 1984.

KAMALOV, İlyas, *Altın Orda İlhanlı Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 6.

KARAMANLI, Hüsamettin, “Nahçıvan”, *DİA*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 294-297.

KASIMOV, Şikar, *Azerbaycan Tarihi*, Kanun Yayınları, Bakü 2015.

KAYHAN, Hüseyin, “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)” *Türkler IV*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 871-875.

_____, “Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)”, *Yeni Türkiye 72, Kafkaslar Özel S. 2*, Ankara 2015, s.769-787.

_____, “Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Nisan 2017, 3/1, s. 247-248.

_____, *Irak Selçukluları*, Çizgi Yayınları, Konya 2001.

KAZVİNİ, Hamdullah, *Târîh-i Güzîde*, (çev.Vagif Piriyev), Şark-Garb Yayınları, Bakü 2003.

KEMALEDDİN, Ebu'l-fadl Abdürrazzak bin Ahmed bin Fuvati, *Mecmeü'l-Adab fi Mu'cemü'l-Elkab*, Haz. Mustafa Cavad, C. IV/kısım 3, Dımaşk 1965.

KERİMOV, Vilayet, *Oboronitelnoye Soorujeniya Qorodi Azerbaycana*, (Azerbaycan Savunma Şehirleri), Azərneşr Yayınları, Bakü 1998.

KERİMOV, Yahya, *İslam Değerleri*, Nasir Yayınları, Bakü 1999.

KONUĞU, Enver, “Berke Han”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 506-507.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, Ankara 1984.

KURBANOV, Rafik, *Kafkas Tarihi*, Maarif Yayınları, Bakü 2001.

KURAT, Akdes Nihat “Altınordu Devleti (Altın Orda) - (1227-1502)”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992.

KÜRKCÜOĞLU, Erol, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007.

MAHMUDOĞ, Agil, *Azerbaycan Mimarisi*, Azərneşr Yayınları, Bakü 1947.

_____, *Azerbaycan Devletçilik Tarihi*, Eğitim Yayınları, Bakü 2005.

“Marağa Astronomiya Rasathanesi”, C. VI, haz. Komisyon, Elm Yayınları, Bakü 1982.

MEMMEDOVA, Feride, *Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Coğrafyası*, Azərneşr Yayınları, Bakü 1993.

MEMMEDOV, İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, Elm Yayınları, Bakü 2005.

MEMMEDOV, İsmail-MEMMEDOV Cengiz, *Azerbaycan Tarihi*, Elm Yayınları, Bakü 2010.

MERÇİL, Erdoğan, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 81-110.

MERÇİL, Erdoğan-SEVİM , Ali, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

MESHİKA, Şota, *Didgorski Savaşı*, (çev. Penah Halilov), Tiflis 1974.

MİKLUHO, Nikolay, *Azerbaycan XIII.Yüzyıl*, (çev. Terlan Aliyev), Moskova 1987.

MİNORSKY, Vladimir, *Şirvanın Tarihi*, (çev. Sayalı Aliyeva) , Tiflis 1987.

NURİYEVA, İrade, *Azerbaycan Tarihi*, Mütercim Yayınları, Bakü 2015.

ONULLAHİ, Seyitağa, *XIII-XVII. Yüzyıllarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, Elm Yayınları, Bakü 1982.

_____, *Tebriz okulları XIII-XV. Yüzyıllar*, Elm Yayınları, Bakü 1976.

ÖMEROV, Vahid, “Orta Çağ Azerbaycan Devletçilik Tarihinde Şirvanşahlar Devletinin Etkisi”, *Ses Tarih Dergisi*, 14, Bakü 2012, s. 34-38.

ORBELİ, İvan, *Nahçıvan Elyazmaları*, (çev. Terlan Aliyev), Moskova 1980.

ÖNGÖREN, Reşat, “Safeviyye”, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 460-462.

ÖNGÜL, Ali , Selçuklular Tarihi-2 Anadolu Selçukluları ve Beylikler, Çamlıca yay, İstanbul 2014.

ÖZAYDIN, Abdulkerim, “Hârizmşahlar Devleti”, *DİA*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 217-220.

ÖZAYDIN, Abdülkerim “Kutbüddin Muhammed”, *DİA*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 484-485.

———, “Hârizmşahlar Devleti”, *Türkler C. V*, TTK Yayınları, Ankara 1991. s.144.

ÖZÇELİK, Ahmet, “Tarım Tarihi Ve Deontolojisi”, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

ÖZDEMİR, Ahmet, *Moğol İstilas ve Abbasi Devletinin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri: 616-656/1219-1258*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA*, C. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 225-229.

———, “Urmiye”, *DİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 179-180.

ÖZTÜRK, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Ravza Yayınları, İstanbul 2019.

PAKHOMOV, Andrey, *Şirvanşah Tarihi*, çev. Salih Gazıyev, Tiflis Üniversitesi Yayınları, Tiflis 1978.

PETRUŞEVSKY, İgor, *XIII-XIV. Yüzyılda İran'da Tarım ve Tarım İlişkileri*, (çev. Salih Gaziyev), Elm Yayınları, Moskova 1960.

———, “Azerbaycan v XII-XIII vekax”, *Sbornik Statey po istorii Azerbaycana*, (Azerbaycan XII-XIII. yüzyıllarda, Seçilmiş Makaleler), (çev. Terlan Aliyev), Bakü 1949, s. 56-63.

PİRİYEV, Vagif, *Azerbaycan XIII-XIV. yüzyıllarda*, Müallim Neşriyat, Bakü 2003.

RAŞİDUDDİN, Fazlullah *Sbornik Letopisey*, C. III, (çev. A.K. Arends, hazırlayanlar. A.A. Romaskeviç, E.E. Bertels ve A.Y. Yakubovsk), (Azerbaycan Türkçesine çev. Terlan Aliyev), Moskova 1971.

RZAYEV, Ağababa, “*Nasiruddin Tusi Hayatı, İlmi, Dünya Görüşü*” Azereşriyat Yayınları, Bakü 1996.

RZAYEV, Azat, *Nasiruddin Tusi Hayatı, Bilimi, Genel Kültürü*, , İrşad İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bakü 1996.

SARAY, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 538-540.

SEFEROV, Yusuf, *Azerbaycan Tarihi*, Azereşr Yayınları, Bakü 1989.

SEVİM, Ali “Çağrı Bey”, *DİA*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.183-186.

SÜMER, Faruk “Atsız ibn Muhammed”, *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 91-92.

ŞENGELİYA, Natalia, “XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular”, (çev. Mehmet Mürselov), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, Aralık 2007.

ŞEŞEN, Ramazan, “İmâdüddin el-İsfahânî”, *DİA*, C. XXII, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 174-176.

ŞİRİYEVA, Sevil, Reşidettinin “*Rebi-Reşidi*” eseri. “*Risale*”, Nurlan Yayınları, Bakü 2006.

ŞİRVANŞHLAR SARAYI, haz. Komisyon, Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, C. X, Azərneşr Yayınları, Bakü 1987.

ŞÜKÜROV, Ağayar, *İslam, Adet ve Gelenek*, Azərneşr Yayınları, Bakü 1981.

TANERİ, Aydın, “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Hârizmşahlar Vezareti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Edebiyat Dergisi*, 7/8, İstanbul 1977, s. 20, 34.

_____, *Hârizmşahlar*, *DİA*, C. 16, TDV Yayınları, Ankara 1996, s. 228-231.

_____, *Celâleddîn Hârizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

Tarihi Azerbaycan Devletleri, haz. Komisyon, Elm Yayınları, Bakü 2012.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, (En Eski Devirlerden XVI. Asra Kadar), C. I, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul 1981, s. 61.

_____, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, İstanbul 1943, s. 27.

_____, “Azerbaycan”, *İA*, C. II, İstanbul 1979, s. 112-114.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1971.

TREVER, Vladimir, *Oçerki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii*, (Kafkas tarihi ve kültürü üzerine denemeler), (çev.Sayalı Aliyeva), Moskova-Leningrad 1959.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

UYUMAZ, Emine Selçuklunun Ulu Sultanı Alâeddin Keykubad, Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

VLADİMİRTSOV, Boris Yakovleviç, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, (çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1944, s. 62-70.

YAZICI, Tahsin, “Hoy”, *DİA*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 258.

YUVALI, Abdulkadir, “Gâzân Han”, *DİA*, C. 14, TDV Yayınları, , İstanbul 1996, s. 44-45.

_____, “İlhanlılar”, *DİA*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 102-105.

_____, *İlhanlılar Tarihi I. Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 22.

YINANÇ, Mükrimin Halil, “Arslanşah”, *İA*, C. I, MEB Yayınları, İstanbul 2000, s. 611.

ZEYNALOĞLU, Cihangir, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, Şems Yayınları, Bakü 1992.

_____, *Şirvanşahlar Yurdu*, Cumhuriyet Kitaphanesi, İstanbul 1931.

EKLER

Resim 1: Atabeyler Devlet Haritası (az.wikipedia.org, Erişim Tarihi: 04/10/ 2019)

Resim 2: Mümine Hatun Türbesi (az.wikipedia.org, Erişim Tarihi: 08/07/ 2019)

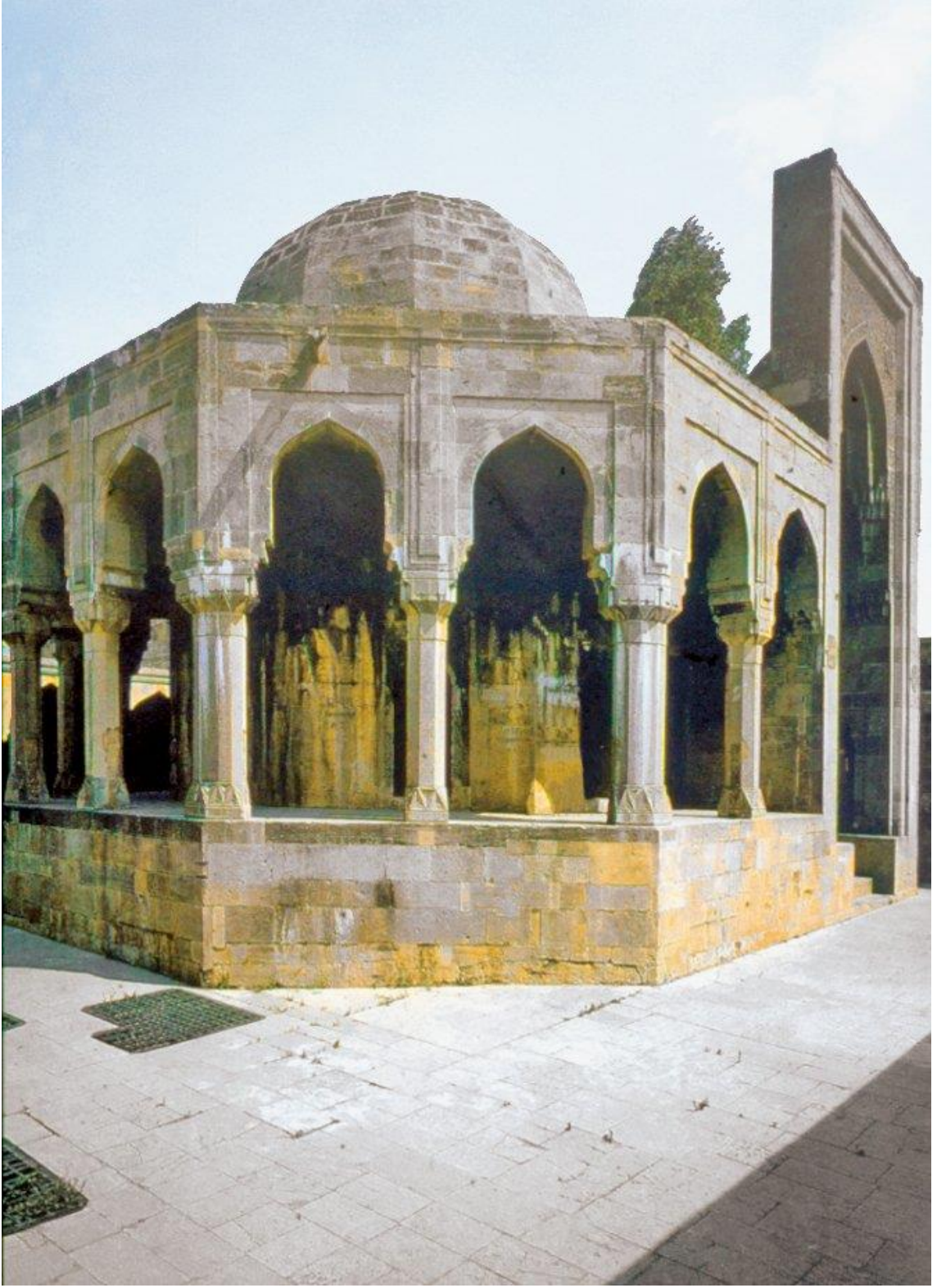
Resim 3: Goşa Minare (az.wikipedia.org, Erişim Tarihi: 08/07/ 2019)

Resim 4: Yusuf bin Küseyir türbesi (az.wikipedia.org, Erişim Tarihi: 08/07/ 2019)

Resim 5: Kız Külesi (az.wikipedia.org, Erişim Tarihi: 08/07/ 2019)

Resim 6: Şirvanşahlar Sarayı'nın Ön Kapısı (az.wikipedia.org, Erişim Tarihi: 08/07/ 2019)

Resim 7: Şirvanşahlar Sarayı (az.wikipedia.org, Erişim Tarihi: 08/07/ 2019)